

VU Research Portal

Nooit meer Auschwitz? Erfgoed van de oorlog na Europa's eeuw van de kampen
van der Laarse, R.

2013

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Laarse, R. (2013). *Nooit meer Auschwitz? Erfgoed van de oorlog na Europa's eeuw van de kampen*. Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

ROB VAN DER LAARSE

NOOIT MEER AUSCHWITZ?

Erfgoed van de oorlog
na Europa's eeuw van de kampen

VORSICHT

**Hochspannung
Lebensgefahr**

NOOIT MEER AUSCHWITZ?

ROB VAN DER LAARSE

NOOIT MEER AUSCHWITZ?

Erfgoed van de oorlog
na Europa's eeuw van de kampen

Bewerkte uitgave van de rede uitgesproken bij
de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar op de Westerborkleerstoel
Erfgoed van de oorlog ingesteld door de
Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork
bij de faculteit der Letteren van de
Vrije Universiteit Amsterdam op 24 januari 2012.

HOOGHALEN 2013

INHOUDSOPGAVE

5	Voorwoord
10	Nooit meer Auschwitz?
16	Vergeten verleden
24	Verbeeld verleden
36	Verdrongen verledens
44	Erfgoed van het ondenkbare
50	Terugkeer naar de verlorenen
58	Landschap van de Holocaust
70	Herinneringsoorlog
82	Toekomst van de herinnering

VOORWOORD

Niet het verleden verandert maar wel de vragen die we eraan stellen, de kennis die we erover hebben en de interpretatie die we daaraan geven. En daarmee is ook de representatie van de historische werkelijkheid aan verandering onderhevig, niet alleen naar inhoud maar evenzeer de vormen en middelen die we voor de verbeelding kiezen. Zo is – weliswaar enigszins gechargeerd gesteld – het beeld van het heldhaftige optreden van de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking in de bezettingstijd in de eerste decennia na de bevrijding in de loop der tijd vergruizeld en vervangen door de opvatting dat individuen en instituties eerder volgzaam waren of zelfs samenwerkten met de bezetter, dan dat ze zich tegen onderdrukking en vervolging verzetten. En met als dieptepunt daarin de afzijdigheid, zo niet onverschilligheid inzake het lot van de Joden. Pas toen dit beeld leidend werd in de jaren zeventig en

tachtig van de vorige eeuw, pas toen was de tijd rijp om meer dan een herinnering aan de geschiedenis van kamp Westerbork te realiseren: Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Nu, dertig jaar later, is deze educatieve en museale instelling in vele opzichten nauwelijks meer te vergelijken met het statische bezoekerscentrum dat koningin Beatrix op 12 april 1983 officieel opende. Dit betreft feitelijke gegevens als bezoekcijfers maar zeer zeker ook een focuswijziging op de historische plek. Lang lag de nadruk meer op de tentoonstelling in het museum dan op de historische grond waar de geschiedenis zich daadwerkelijk had afgespeeld. Het was niet zozeer het besef dat de oorlogsgeneratie zou verdwijnen als wel de uit de geschiedenisdidactiek afkomstige wetenschap dat een vervolgingsplek een wezenlijke en directe intermediair is tussen heden en verleden dat aan kamp Westerbork als lieu de memoire een steeds grotere betekenis is gegeven. Immers, in de openbare ruimte roept niets sterker de herinnering aan vroeger op dan de locaties waar het verleden zich heeft afgespeeld.

En zo werd, nog voordat het als zodanig werd gemunt, het erfgoed van de oorlog een essentieel aandachtspunt in het beleid van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, met vragen over authenticiteit, over behoud, over reconstructies, over verbeelding en enscenering. Over, en dat in de eerste plaats, betekenisgeving aan een historische plek waar het

zicht- en kenbare verleden nauwelijks meer aanwezig is. Een eenduidige beantwoording van deze vragen is er niet. Het is een voortdurende confrontatie met dilemma's. Het is een netelig vraagstuk over uitersten, tussen restauratie en entertainment, tussen verstilling en een 'Zaanse schans van de vernietiging', tussen leegte en reconstructies, tussen Knossos en Disney.

Maar dat is niet het enige dat gaande is. Als een ding duidelijk wordt in *Nooit meer Auschwitz? Erfgoed van de oorlog na Europa's eeuw van de kampen* dan is het wel dat ontwikkelingen als historisering van het oorlogsverleden en de toenemende belevingswens niet los kunnen worden gezien van mediasering en globalisering. Het lijkt er toe te leiden dat we aan de vooravond staan van een nieuwe Europese 'memory war', die alles te maken heeft met een paradigmaverschuiving. Naast 'Auschwitz' wordt aandacht opgeëist voor de 'Holocaust by bullets' en de 'killing fields' in Oost-Europa maar ook voor de Stalinistische Grote Terreur. En, dichterbij huis, het gegeven dat aan de altijd vanzelfsprekende identiteit van vervolgingsplekken als Westerbork vragen worden gesteld. Wie is de geestelijke eigenaar van dit erfgoed? Behoort deze de kampoverlevenden en, na hen, hun nabestaanden toe? Of mogen latere bewoners, zoals de Molukkers, evenveel aanspraak maken? En hebben kinderen van hier gevangen gehouden 'foute' ouders ook enig recht van identiteitsontlening?

Het bestaan van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork is in wezen een voortdurende zoektocht. In dat doorgaande proces is continue toetsing wezenlijk. En daarvoor heeft de praktijk de wetenschap nodig. Zonder kritisch bevragen en resultaten van fundamenteel onderzoek is de museale en educatieve ervaring onvoldoende om op een afgewogen wijze keuzes te maken. Dit inzicht heeft het Herinneringscentrum Kamp Westerbork doen besluiten om de Westerborkleerstoel in te stellen, een bijzonder hoogleraarschap inzake het erfgoed van de oorlog aan de Vrije Universiteit Amsterdam. De kennis en inzichten die dat oplevert, wil het ten dienste stellen aan de (inter)nationale wereld van het oorlogserfgoed. Zoals met deze publicatie van de (uitgewerkte) inaugurele rede van Rob van der Laarse.

DIRK MULDER

directeur Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Gezicht vanuit het zuiden op de weg die kamp Westerbork doorsneet, met links daarvan de spoorlijn, 1943

Nooit meer Auschwitz?

Op 18 januari 1947, bijna exact 65 jaar geleden, richtte het provisorisch bestuur van het *Comité Monument Kamp Westerbork* onder voorzitterschap van generaal-majoor dr. S.W. van Praag zich per brief tot de bekende socialist en zionist Sam de Wolff van het *Comité Hollandsche Schouwburg*. De aanleiding hiervoor was het besluit van de Nederlandse regering een jaar eerder om de voormalige kampen Vught, Amersfoort en Westerbork tot nationaal monument te bestemmen, want zo schreef men, het Comité ‘beoogt een sober monument te stichten in het kamp of de gemeente Westerbork, ter nagedachtenis van allen, die via dit kamp, hetwelk toch wel als uiteindelijke springplank naar Polen te beschouwen is, naar het oosten werden getransporteerd.’¹

¹ Stadsarchief Amsterdam: Archief CHS, dossier 624, brief Rotterdam 18 jan. 1947 van secr. E. Frank van CM KW. Onder de leden van het provisorisch bestuur bevindt zich ook S.I. de Vries uit Amsterdam die later eveneens in het Comité HS zal plaatsnemen. Van het comité is verder niets vernomen en uiteindelijk is besloten om alleen de HS tot Joods monument te bestemmen, waarvoor nog in de jaren 1950 een bestemming voor het RIOD en de Westerborkarchieven is overwogen; Rachida Chaouqui, *Hollandsche Schouwburg. 'Een bedrijf in drie aktes : een verslag van de naoorlogse periode van de Hollandsche Schouwburg'* (JHM-UvA 2009); <http://www.jhm.nl/collectie/literatuur/12014647> (bezocht 1 maart, 2013).

Voor zover mij bekend is dit het enige teken van het Westerborkcomité.² Veel succes heeft het ook niet gehad, want het zou nog tot 1970 duren voordat het voorgestelde *Nationaal Monument Westerbork* er daadwerkelijk is gekomen, als laatste in de rij van nationale oorlogsmonumenten. Het Westerbork monument, dat nog anderhalf jaar na de oprichting grondig werd vernield, heeft bovendien de sloop een jaar later van het tot woonoord Schattenberg herdoopte Westerbork niet kunnen voorkomen. Pas toen bijna alles was verdwenen ontstond een actiegroep onder leiding van Manja Pach die de plek wist te behouden als herinneringsplaats.³ Uit die opdracht is, zoals de meesten van u wel zullen weten, het huidige herinneringscentrum Kamp Westerbork voortgekomen, en uit deze musealisering van de leegte rees de vraag: hoe om te gaan met de lastige tegenstrijdigheid van het verleden als geschiedenis en het verleden als erfgoed. De wetenschappelijke beantwoording hiervan reken ik tot mijn belangrijkste taak als bekleder van de Westerbork leerstoel.

² Het Werkcomité van de Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens zag af van plaatsing van het oorspronkelijk Westerbork-monument van 1947 vanwege de moeilijke bereikbaarheid en gevoeligheden binnen de Joodse gemeenschap; Wim Ramakers en Ben van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980) 90-1.

³ Vgl. Bert Vuijsje, 'Je eigen plek in de geschiedenis. Een interview met Manja Pach', en Dirk Mulder, 'Een vormgegeven verwerking. De geschiedenis van de herinnering aan kamp Westerbork', in Dirk Mulder en Ben Prinsen, Eds., *Bronnen van herinnering. Westerbork Cahiers 1* (Assen/Hooghalen 1993) 11-17, 20-52; Rob van der Laarse, 'Kamp Westerbork', in Madelon de Keizer en Marije Plomp (Eds.) *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 306-317.

Comité Monument „Kamp Westerbork“

Secretariaat:
Drs. G. Praag, Zwenderstraat 204
Telefoon 37172 - Rotterdam-West

ROTTERDAM-W 18 Januari 1947.

Den Wed. Heer
S. de Wolff,
Voorz. Comité Holl. Schouwburg
AMSTERDAM.

Wederz. Heer,

Doel van dit schrijven is, ons in
verbinding te stellen met U comité, teneinde een
mogelijke samenwerking te bewerkstelligen.-

Onder bovenvermelde naam heeft zich
hier ter stede reeds maanden geleden een geheel
voorloopig initiatief-comité gevormd, hetwelk
beoogde, een sober monument te stichten in het
kamp of de gemeente Westerbork, ter nagedachtenis
aan allen, die via dit kamp, hetwelk toch wel als
uiteindelijk springplank naar Polen te beschouwen
is, naar het Oosten werden gedeporteerd.-

Moeilijkheden in het samenstellen
van het dagelijks bestuur hebben echter onze
werkzaamheden hevig vertraagd. Tijdens een van onze
jongste pogingen om den voorzittersplaats te doen
bezetten, waarvoor wij den Hoogedelgeest. Heer
S.W. Praag, Gen. Majoor b.d., den Haag, aansochten,
opperde genoemde Heer het plan, de mogelijkheid
onder het oog te zien tot samenbundeling van onze
parallel loopende ideeën. -

Daar wij volkomen bealagen ten ijs
wachten te komen, was de Heer Praag zoo attent,
dat hij ons een bezoek te brengen aan het Departement van
Justitie en juist hedenmorgen mocht ik onderstaand
schrijven ontvangen :

"Ik kan U thans mededeelen, dat ik een bezoek"
"gebracht heb bij den Heer Tenkinck, Secr. Gen."
"/h Departement van Justitie. De Heer T. heeft"
"geen enkel bezwaar tegen het oprichten van een"
"eenvoudig monument te Westerbork en staat er"
"zelfs zeer sympathiek tegenover. Westerbork"
"staat onder Justitie en zal dit, zoals ik"
"vernam, ook blijven. Heeft U zich nog in ver-"
"binding gesteld met het comité in Amsterdam?"

S. G. S. W. Praag

Zoudt U één en ander willen opmaken
met de overige Heeren bestuursleden van U comité,
opdat zoo mogelijk de figuur zou kunnen worden ge-
schapen, dat onze plannen aan de Uwe konden worden

./.

Comité Monument „Kamp Westerbork“

Secretariaat:
Een. E. Frank, Zuiderkerkestraat 30 b
Telefoon 27172 - Rotterdam-West

ROTTERDAM-W.

- 2 -

verbonden?

Wij beschikken reeds over een tiental personen, die bereid gevonden werden, een garantiefonds voor ons comité te stichten en mochten ons na over het geheele land ingewonnen informaties verhalen in vele blijken van instemming en sympathie met het door ons nagestreefde doel.-

Ten overvloede geven wij U onderstaar een samenstelling van ons, overigens volkomen provisorisch bestuur :

A. van Witsen, Rotterdam.
Dr. M. v. Zuiden, Groningen.
M. Samson, Rotterdam,
H. v. Koppelen, 's Gravenhage.
M. Zonderman, 's Hertogenbosch,
Dr. G.I. de Vries, Amsterdam.
M. de Jong, Rotterdam.
Louis Gats, Wassenaar

Schriftelijke sympathiebetuigingen kwamen binnen van Prof. Ir. D. Dresden, Prof. Mr. E.M. Meyers, Jetty Cantor, Sam Swaab enz.

Wij zijn steeds gaarne bereid, voor een nader mondelinge uiteenzetting even samen te komen en zien dan ook gaarne Uw antwoord tegemoet.-

Indmiddels verblijft met de meeste hoogachting namens het voorloopig comité Monument "Kamp Westerbork"

W. dv. dr.

Stills uit de film die in mei 1944 in kamp Westerbork is opgenomen.
Op de foto onder, kampcommandant Gemmeker (met papieren in de hand)

Kamp Westerbork anno nu, *foto's* Sake Elzinga

Vergeten verleden

Historici vergeten vaak de doodlopende paadjes in hun wens grote lijnen te trekken. Daarom is het waard te vermelden dat kamp Westerbork al kort na de Oorlog – toen het nog door het ministerie van justitie werd gebruikt als interneringskamp voor collaborateurs en landverraders – door een aantal ooggetuigen als een historische herdenkingsplek is voorgesteld die al nadrukkelijk in het teken van de *Jodenvervolging* werd gesteld. Dit was toen nog allerm minst vanzelfsprekend. In heel Europa, in het Westen zowel als het Oosten, draaide de omgang van het oorlogsverleden nog een lange tijd om vermijden en vergeten.⁴

Zo ook in Nederland, waar meer dan 40 procent van de 240.000 oorlogsslachtoffers Joods was. Het naoorlogse proces van herstel en vernieuwing vereiste echter een nationaal herdenken; een monumentalisering van de herinnering in de vorm van plechtige kransleggingen van hoogwaardigheidsbekleders bij gedenktekens en erevelden ter nagedachtenis aan de gevallen in het verzet tegen de bezetter.⁵ Volgens deze ‘verzetsnorm’, om met Dienne Hondius te spreken, maakte men ook bij de opvang van de gerepatrieerden uit de kampen een duidelijk onderscheid tussen ‘princi piële’ verzetsmannen en Joodse onderduikers. Alleen de helden van het verzet kwamen voor opvang vanuit de Stichting 1940-1945 of Volksherstel in aanmerking.⁶ Ook

⁴ Vgl. Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997); Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).

⁵ Martin Evans, ‘Memories, monuments, histories. The re-thinking of the Second World War since 1989’, *National Identities* 8 (2006) 317-48.

⁶ Dienne Hondius, ‘Welkom’ in Amsterdam. Aankomst en ontvangst van repatrianten in de hoofdstad in 1945’, in Conny Kristel (Ed.) *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 201-21, ald. 218-19.

in een populaire oorlogsroman als *Die van ons* (1945) van Willy Corsari werd die norm erin gehamerd. Het verzet hielp de Joden, maar zij waren ‘niet van ons’; zij waren *anders*. ‘Van ons’ waren slechts diegenen die ‘geen sjacherende zakenlieden, geen bange wezels met knappe hersens, geen weke lieden met muzikale oren’, maar strijdbare Joden waren, zoals Hans Baruch in dit boek: een jood met ‘een volkomen rechte neus’ die een ‘on-Joodse rust’ uitstraalde.⁷

Zelfs in het officieel herdenken leefde dit onderscheid voort. Zo vond in mijn woonplaats Edam in juli 1945 bij een provisorisch monument de dag voorafgaand aan de viering van de bevrijding een eerste kranslegging voor de gevallenen plaats. De burgemeester herdacht veertien omgekomen verzetslieden en memoreerde eveneens nog twaalf vermiste ingezetenen. Daartoe behoorden echter *niet* de Joodse plaatsgenoten die in 1942 naar Amsterdam moesten verhuizen en waarvan nadien niets meer is vernomen. Hun namen ontbreken eveneens onder de gevallenen op het heroïsche oorlogsmonument van 1949 met een bronzen Nederlandse leeuw die bij wijze van symbolische wraak met zijn klauwen een krijsende Duitse adelaar met swastika bedwingt. Zoals Rob van Ginkel heeft aangetoond begon de Nederlandse ‘monumentalisering van de schaamte’ pas heel voorzichtig met niet meer dan tien ‘Joodse’ monumenten in de tweede helft van de jaren zestig, een kwart eeuw na de Jodenvervolging. Eén van deze was Hubert van Lidt’s *De Tochtgenoten* in Edam, waarmee in 1967 de 21 in Auschwitz, Sobibor en Bergen-Belsen omgekomen Joodse *slachtoffers* – van gevallenen spreken we dan niet meer – werden geëerd met een eigen

⁷ Geciteerd bij Douwe Hettema, ‘Nederlandse verzetshelden en Joodse onderduikers. De Duitse bezetting in de romanliteratuur’, in Kristel, *Polderschouw*, 355-77, ald. 360.

monument. Het werd geplaatst tegenover de historische Joodse begraafplaats die nog in 2002 werd voorzien van een granieten gedenkplaat met namenlijst.⁸

Dit kleine briefje van het Westerborkcomité is daarom ook zo bijzonder omdat het als het ware een eerste schakel vormt tussen de nog zeer recente *historische* topografie van de Jodenmoord en de toekomstige topografie van de Holocaust *herinnering*. De Hollandsche Schouwburg was immers de belangrijkste verzamelplaats voor Amsterdamse Joden en Joodse inwoners uit omliggende plaatsen voor transport naar Westerbork. Deze werden vanaf januari 1942 geconcentreerd in het Amsterdamse *Judenviertel* rond het Waterlooplein en de Nieuwmarkt, waar het straatbeeld werd beheerst door davidsterren. Vanuit Westerbork zijn vervolgens 107.000 Joodse Nederlanders – afkomstig van Amsterdam en andere verzamelplaatsen, en van het SS Konzentrationslager Herzogenbusch (kamp Vught) – naar Polen gedeporteerd. Slechts 5.000 van hen zouden de Oorlog overleven. De laatste overlevenden keerden pas in 1947 totaal berooid in Nederland terug, waar ze vervolgens moesten vechten om hun geroofde bezittingen terug of vergoed te krijgen – de ‘kleine Sjoa’, zoals Lipschits het noemde.⁹

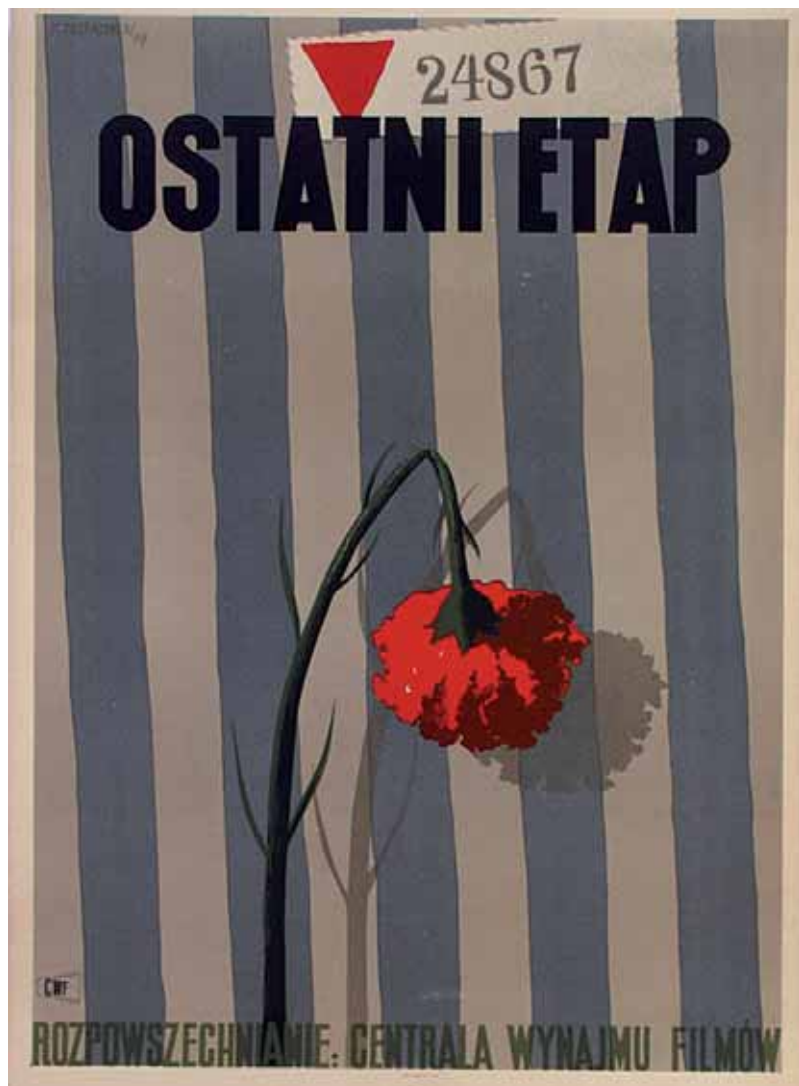
⁸ Wim de Wolf, ‘Nederlands Volksherstel’, *Oud Edam* 35 (2011) 3, 1-4. De Edamse swastika-symboliek was uitzonderlijk heroïsch; de brede kentering met Joodse monumenten begon pas na 1977 met een hoogtepunt rond 1995; Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 150-2, 393-7, 402.

⁹ Isaac Lipschits, *De kleine Sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001). Vergelijk ook Boris de Munnick, ‘Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van Joden in de Nederlandse samenleving’, in Hinke Piersma, Ed., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001) 45-70; Evelien Gans, ‘Vandaag hebben ze niets, maar morgen bezitten ze weer tien gulden. Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland’, in Kristel, *Polderschouw*, 313-53.

Als geen andere Nederlandse plek representeert Westerbork daarmee ‘de eeuw van de kampen’, om met Zygmunt Bauman te spreken.¹⁰ In het enorme nazistische getto- en kampenland-schap dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog van Nederland tot Polen uitstreckte, was dit *Durchgangslager* voor de Nederlandse Joden de enige tussenstop op de route naar de Poolse vernietigingskampen – de poort naar de hel van Auschwitz; het vernietigingskamp bij het stadje Oświęcim waar de meeste West-Europese Joden, onder wie circa 60.000 Nederlanders, zijn omgekomen.¹¹

¹⁰ Zygmunt Bauman, ‘A Century of Camps?’, uit *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality* (Oxford 1995), herdrukt in Peter Beilharz (Ed.) *The Bauman Reader* (Oxford 2001) 266-280.

¹¹ In totaal stierven in de vier Poolse vernietigingskampen ruim 2 miljoen Joden, van wie naar schatting 1.1 miljoen in Auschwitz. Naast ca. 69.000 Franse, 60.000 Nederlandse, 55.000 Griekse, 46.000 Tsjechische, 27.000 Slowaakse, 25.000 Duitse, 23.000 Duitse en Oostenrijkse, 10.000 Joegoslavische, 7.500 Italiaanse en 690 Noorse Joden, telde Auschwitz ca. 438.000 Hongaarse en ca. 300.000 Poolse Joden, naast 150.000 niet-Joodse Polen, 23.000 zigeuners en 15.000 Russische krijgsgevangenen; Franciszek Piper, ‘The number of victims’, in Yisrael Gutman en Michael Berenbaum, Eds. *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington-Indianapolis 1998) 61-76.

Wanda Jakubowska, *Ostatni Etap*, 1947/1948

30TH ANNIVERSARY EDITION

JAMES
WOODS

MERYL
STREEP

MICHAEL
MORIARTY

HOLOCAUST

Marvin J. Chomsky, *Holocaust*, 1978

Verbeeld verleden

Dit alles was al direct na de oorlog bekend. De geallieerden brachten duizenden foto's van de tot op het bot vermagerde gevangenen in kampkleding in de door hen bevrijde Duitse en Poolse kampen in omloop. Kampoverlevenden als Rosa de Winter-Levy in *Aan de gaskamers ontsnapt* (1945) en David Rousset in *De diepte der kampen* (1947) getuigden van het duivelse universum van het nazistische kampenrijk; Otto Frank publiceerde in 1947 de dagboeken van zijn dochter Anne onder de titel *Het Achterhuis*, en Abel Herzberg documenteerde dit alles al indringend in zijn magistrale *Kroniek der Jodenvervolging* (1950). Met die laatste publicatie eindigde ook de eerste golf aan kampgetuigenissen, waarbij overigens wel moet worden opgemerkt dat Joodse auteurs daarin maar een klein aandeel hadden – de meesten waren van christelijke huize.¹²

Al in 1947 verscheen eveneens de eerste Holocaustfilm, *Ostatni etap* (*De laatste etappe*), gedraaid in Auschwitz! De centrale setting was het *Revier*, de ziekenboeg van het vrouwenkamp van Auschwitz II of Birkenau, het Joodse vernietigingskamp waar Anne Franks moeder door uitputting was gestorven. De Poolse filmmaakster Wanda Jakubowska schreef het script op basis van haar eigen kampervaring en liet honderden andere Auschwitz overlevenden en figuranten uit Oświęcim in originele kampkleding in de film optreden.¹³ Aangezien een aantal van

¹² Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamers ontsnapt* (Doetinchem 1945); David Rousset, *De diepte der kampen* (Den Haag 1947), oorspr. *L'univers concentrationnaire* (Paris 1946); Abel J. Herzberg, *Onderdrukking en verzet. Nederland in Oorlogstijd*. Dl. III *Kroniek der Jodenvervolging* (Arnhem-Amsterdam 1950), en vergelijk Bettine Sierstema, 'Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten', in Frank van Vree en Rob van der Laarse, Eds. *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 106-127.

de al gesloopte barakken toen als decor voor de filmset is herbouwd, begon hiermee eveneens de musealisering van Auschwitz-Birkenau, dat in 1947 door de communistische regering werd bestemd tot staatsmuseum. Niettemin zou acht jaar later ten tijde van de antizionistische campagnes alleen het politieke gevangenkamp Auschwitz I met de iconische toegangspoort *Arbeit macht frei* voor bezoekers worden opengesteld, ter nagedachtenis aan het 'Pools en communistisch martelaarschap'.¹⁴

Met Jakubowska's in meer dan 50 landen vertoonde neo-realistische 'docudrama', ontstond ook een eerste *plotting* van de Holocaust tot een verhaal over kameraadschap, haat en liefde, waarmee kijkers zich konden identificeren. Aan *De laatste etappe* ontleen we de vroegste, iconische beelden van Auschwitz, waarvan sommige afkomstig van documentaires van het Rode Leger, die in latere visualisaties van Auschwitz'

¹³ De film werd als *De laatste etappe* in 1948 door Actueel-Film in Nederland uitgebracht; zie de fotocollectie op de NA website *Ga het na in het nationaal archief*; www.gahetna.nl/. Er bestaat ook een verkorte Amerikaanse versie met voice over onder de titel *The last stage* en een verkorte Oost-Duitse versie *Die letzte Etappe*. Ik ontleen het navolgende aan het op Poolse bronnen gebaseerde onderzoek van de originele versie *Ostatni etap* en de Poolse receptie, bij Ineke M. Huijsse, 's Werelds eerste holocaustfilm. Traumaverwerking avant-la-lettre? Een onderzoek naar de wijze waarop het medium film door regisseuse Wanda Jakubowska is ingezet om het trauma van Auschwitz te verbeelden in haar film *Ostatni etap* (1947). Doctoraalscriptie Theater-, film- en televisiewetenschap, Universiteit Utrecht 2005. Vergelijk ook Frank van Vree, 'Indigestible images. On the ethics and limits of representation', in Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter. Eds., *Performing the Past. Memory, History, and Identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 257-283, ald. 257-8.

¹⁴ In 1947 was nog sprake van een apart Museum voor Joods Martelaarschap, maar bij de nog bestaande encensering van 1955 is voor bezoekers in Auschwitz I een crematorium van het vernietigingskamp in het Stammlager nagebouwd; vgl. Deborah Dwork en Robert Jan van Pelt, *Auschwitz* (New York-Londen 1996), epiloog 'Owning and Disowning Auschwitz', 354-78; Jacek Lachendro, 'The first years of the memorial' (2008), website *Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau*; Roel Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (dissertatie UvA 2010) 269-70.

kampleven terugkeren, zoals de nachtelijke aankomst van de transporten (in werkelijkheid kwamen ze vaak bij daglicht aan), de selectie voor de gaskamers, de gestreepte kampkleding (ook als achtergrond van de filmposter), de eeuwige modder, en de appel-scène met de bewegende vrouwen tijdens de bevalling van een kampgevangene. Die laatste scene is overigens – misschien als eerbetoon? – bij wijze van visionaire droom van Anne als ‘gestolen’ shot in George Stevens film *The Diary of Anne Frank* (1959) ingelast.

Een opmerkelijk naleven hadden, tenslotte, ook de laatste woorden uit de slotscène van de Joodse protagoniste Martha Weiss, stervend in de armen van een medegevangene vlak voor de komst van het Rode Leger: ‘Zorg ervoor dat Auschwitz nooit weer zal gebeuren’.¹⁵ Deze Martha heeft overigens echt bestaan; zij heette Mala Zimetbaum, een Antwerpse Jodin van Poolse afkomst die precies zoals in de film in 1944 samen met de Poolse politieke gevangene Edek Galinski uit het kamp wist te ontsnappen om informatie naar buiten te smokkelen, maar later opnieuw werd opgepakt en in het kamp is opgehangen.¹⁶ Het al na de Eerste Wereldoorlog door Carl von Ossietzky, Käthe Kollwitz en Albert Einstein in *Die Weltbühne* gelanceerde

¹⁵ *Ostatni etap*, slotscène Poolse filmfragment, You tube, URL: <http://www.youtube.com/watch?v=VcJcmlJtFY>

¹⁶ Primo Levi getuigt over haar in *De verdrinkenen en de geredden* (Amsterdam 1991, oorspr. 1986) en in 1989 verscheen over Mala en Edek de ook in Duitsland uitgezonden Poolse tv-documentaire *Tödliche Romanze. Eine Liebe im KZ* van Jacek Lawut en Michał Zarnecki, die in het museum Auschwitz-Birkenau tot uitgangspunt van een encenering is genomen, en vergelijk Gie van den Berghe, ‘Fragment van een leven. Mala Zimetbaum’, *Streven* (febr. 1996) 175-9. In dezelfde tijd ontsnapten Rudolf Vrba en Alfred Wetzler, bekend van hun *Auschwitz Protokol*, dat in juni 1944 aan de Amerikaanse regering werd voorgelegd; Rudolf Vrba, *Ik ontsnapte uit Auschwitz* (Kampen 2007) terwijl de Poolse partizaan Jan Karski, getuigde van de onwaarschijnlijke wreedheid van Belzec waarin hij zich al in oktober 1942 had laten binnensmokkelen, in *Story of a Secret Agent* (Boston 1944) 339-60.

devies 'Nie wieder Krieg!' werd daarmee voor het eerst met Auschwitz verbonden.

Het was dus allemaal wel bekend, maar de omvang van de catastrofe werd in de meeste Europese landen in de eerste naoorlogse periode toch nog nauwelijks beseft. Bovendien was er de noodzaak van de Wederopbouw, en werd de herinnering aan de Oorlog spoedig verdrongen door nieuwe nationale sentimenten opgeroepen door de Dekolonisatie-oorlogen en de Koude Oorlog. Alleen vanuit Nederland werden tijdens de Politionele acties van 1947-1949 meer dan 120.000 'jongens' naar 'ons Indië' gezonden. Ook dit zou diepe sporen nalaten in het Europese kampenlandschap. In Oost-Europa werden de voormalige Nazi kampen gebruikt voor de detentie van fascisten en nationalistten, en daarmee met de Russische Goelag verbonden, in West-Duitsland dienden ze voor de opvang van *Heimat-vertriebenen* uit het Oosten, en in ons land onder meer voor de detentie van 'landverraders', de repatriëring van Indische Nederlanders (onder wie velen met eigen herinneringen aan de Jappenkampen¹⁷), en voor de huisvesting van Ambonese KNIL-militairen.¹⁸

Achteraf kan men zich hierover verbazen, maar indertijd verbaasde het niemand. Hoewel de Jodenvervolgning in de meeste Europese landen vanaf de jaren zestig binnen het narratieve raamwerk van de nationale oorlogsgeschiedenis was ingepast – de Nederlandse televisiedocumentaire *De Bezetting* (1960-1965) van de historicus Lou de Jong en de van oorsprong Poolse

¹⁷ Zie de bijdragen van André Beening, Thijs Brocades Zaalberg, Wim Willems en Esther Captain in Conny Kristel (Ed.) *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002).

¹⁸ Vgl. Guido Abuys, José Martin en Dirk Mulder, *Molukkers in Kamp Westerbork. Het verhaal van woonoord Schattenberg 1951-1971* (Hooghalen 2011).

regisseur Milo Anstadt is hiervan een monumentaal voorbeeld – werden de ‘shattered spaces’ van de onbevattelijke Jodenmoord al snel na de Oorlog uit het collectieve geheugen gewist.¹⁹ Pas lang na de massale sloop van de naar schatting 5.000 tot 15.000 concentratiekampen in Duitsland en bezet Europa²⁰, kregen sommige kampen een nieuwe betekenis als herinneringsplek.

Opnieuw bleek Auschwitz echter de iconische plek. Terwijl Jakubowska haar communistische Auschwitzfilm had gemaakt vanwege de Amerikanen die volgens haar ‘niet konden geloven wat zich in het kamp had afgespeeld’ en de verschrikkingen van de gasovens voor Russische propaganda hielden²¹, was het ironisch genoeg een Amerikaanse mediaproductie die dertig jaar later bij het grote publiek de aandacht op Auschwitz vestigde. In 1978 verscheen op de Amerikaanse televisie de miniserie *Holocaust* over de fictieve Duits-Joodse familie Weiss – een verwijzing naar Martha’s familie in *Ostatni etap* – die ook in Europa werd uitgezonden. Met meer dan 100 miljoen Amerikaanse kijkers en Ammy Awards voor de serie en voor acteurs als Meryl Streep, vestigde de NBC tv-serie voor het grote publiek de perceptie van de Tweede Wereldoorlog als een strijd van de westerse beschaving tegen Hitler’s *Endlösung*. De Jodenmoord zou in steeds bredere kring bekendstaan als de Holocaust, het brandoffer, alsof met de dood van de Joden de schuld van de

¹⁹ Michael Meng, *Shattered spaces. Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland* (Cambridge-Massachusetts-London 2011).

²⁰ Cf. Wolfgang Benz & Barbara Distel (Hrsg.), *Der Ort des Terrors. Geschichte des nationalsozialistischen Konzentrationslagers*, Bd 1. *Die Organization des Terrors* (München 2005) 7-12.

²¹ Wanda Jakubowska in *Kwartalnik Filmowy* (1951), geciteerd bij Huijsse, ‘s werelds eerste holocaustfilm’, 28. Vanaf 1949 werd in de communistische propaganda ook het staatsmuseum Auschwitz-Birkenau zelf ingezet in ‘de strijd voor vrede’ tegen het ‘Anglo-Amerikaanse imperialisme’; Lachendro, ‘The first years of the memorial’.

christelijke wereld was afgelost. Met die archaïsche, religieuze term voor de lang getaboeïeerde moord op 'het uitverkoren volk' in de gasovens, kreeg de universalisering van het 'absolute kwaad' het karakter van wat Jan Oegema de publieke religie rond Auschwitz noemt: een *nieuwe* herinneringscultuur die zich niet langer houdt aan het in de Koude Oorlog gevestigde links-rechts schema.²²

In 1979 werd het staatsmuseum Auschwitz-Birkenau op voordracht van de Poolse regering op de UNESCO werelderfgoedlijst geplaatst, waarna ook Auschwitz II (Birkenau) voor bezoekers is ontsloten als de voornaamste crime scene van de Holocaust. Werd de *communistische* herdenkingsplaats daarmee eveneens een *Joodse* herinneringsplaats, toen de Poolse paus Johan Paulus II (Karol Wojtyła) tijdens zijn spraakmakende bezoek aan Polen datzelfde jaar als eerste paus een bezoek aan Auschwitz bracht, werd het bovendien een *katholieke* martelaarsplaats met een eigen heilige in de persoon van de Poolse priester Kolbe.²³

In datzelfde jaar werd *Holocaust* op de West-Duitse televisie uitgezonden. Terwijl de serie in Nederland maar weinig 'deed', werkte ze in Duitsland als katalysator in de doorbraak van het lange zwijgen. Waarom de Duitsers rouwden, aldus Matthias Heyl, was tot die tijd niet het Joodse lijden, maar het verlies van hun Führer. Maar zwijgen doet zeer, en toen de Joden in *Holocaust* een gezicht kregen, werd in het 'land van de daders'

²² Jan Oegema, *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (Amsterdam 2003) 92-6. Hij legt overigens geen verband met de tv-serie, zoals wel bij Daniel Levy en Natan Sznajder, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust* (Frankfurt a/M. 2001) 131-2, 149-51.

²³ Geneviève Zubrzycki, *The Crosses of Auschwitz. Nationalism and Religion in Post-Communist Poland* (Chicago-London 2006).

eindelijk de gewillige bereidheid van normale burgers om 'mee te doen' ter sprake gebracht – een Duits trauma dat met de *Vergangenheitsbewältigung* van de jaren tachtig en negentig het karakter van een *eigen* lijden kreeg.²⁴

Toch was deze 'Americanization of the Holocaust'²⁵, die feitelijk al begon met Stevens verfilming van de dagboeken van Anne Frank, niet de enige mediagebeurtenis van deze periode. Belangrijker, althans voor wat de Europese ervaringswereld betreft, was Claude Lanzmanns indringende verslag van zijn reis naar Polen; de Franse documentaire *Shoah* van 1985 die tegenover deze Holocaust fictie als het ware een door getuigenissen opgeroepen topografische herinnering aan de Poolse kampen stelde, met het eigentijdse herinneringslandschap als geheugenprothese.²⁶ Lanzmanns zoektocht, waarvan de beeldtaal sterk aan Armando's en Hans Verhagens VPRO-documentaire over kamp Amersfoort *Geschiedenis van een plek* (1978) doet denken, heeft anders dan de 'Hollywood version of the Holocaust' niet het verwijt van trivialisering of disneyficatie gekregen.²⁷ In de Nederlandse Joods-progressieve gemeenschap werd zelfs uit weerzin tegen de Amerikaanse Holocaust-religie nog lange tijd consequent het woord Sjoa (in die spelling) aangehouden.²⁸

²⁴ Matthias Heyl, 'Duitse herinneringscultuur. Gedachten patronen', in Van Vree en Van der Laarse, *Dynamiek van de herinnering*, 221-44, ald. 225-6, 239. Zie voorts Claudia Brunner en Uwe Seltmann, *Schweigen die Täter reden die Enkel* (Frankfurt a/M. 2005); Harald Welzer, *Täter. Wie aus ganz normaler Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt a/M. 2008); Alexandra Senfft, *Schweigen tut weh. Eine deutsche Familiengeschichte* (Berlin 2007).

²⁵ Vgl. Helene Flanzbaum, Ed., *The Americanization of the Holocaust* (Baltimore-London 1999), en Tim Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged and Sold* (New York 2000).

²⁶ De term is ontleend aan Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004).

Hoewel ook Lanzmann door montage en camerastandpunt, en door de keuze van zijn informanten, een werkelijkheid ensceeneerde, werd *Shoah* het voorbeeld van een Europese representatie van de vernietiging, die anders dan de Amerikaanse 'selling of the Holocaust' met films als *Sophie's Choice* (1982) en *Schindler's List* (1993), geen hoopgevend drama maar sombere authenticiteit beoogde. Daarin zie ik een treffende overeenkomst met Pierre Nora's Franse project *Les lieux de mémoire* (1984-1992), of meer recent Geert Maks *In Europa* (2004/2007).²⁹ Met *Shoah* begon de ontmoeting met de authentieke brokstukken van het verleden als een herinneringslandschap door een naoorlogse generatie die de oorlog slechts van verhalen kende. Het ruïne-landschap van Auschwitz-Birkenau zou door deze 'emotionering' het meest schuldige landschap van Europa worden en tevens na Rome, Europa's tweede bedevaartsplaats.³⁰

²⁷ Zie Annette Insdorf, *Indelible Shadows. Film and the Holocaust*, met een voorwoord van Elie Wiesel (Cambridge 1983, 3e dr. 2002) 3-26, en voor de tekstuitgave van de spraakmakende VPRO documentaire met interviews van slachtoffers, daders en zelfs de sloper: Armando, Hans Verhagen en Maud Keus, *Geschiedenis van een plek. Concentratiekamp Amersfoort* (Amsterdam 1980).

²⁸ Zo werd 'Sjoa' regel bij de redactie van het *Nieuwe Israëlitisch Weekblad* in 1986; Oegema, *Vreemd geluk*, 95.

²⁹ Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, 7 dln. (Paris 1994-1992); Geert Mak, *In Europa* (Nederlandse boekedities 2004 en 2007; Engelse uitgave *In Europe. Travels through the twentieth century* (2008), en de gelijknamige, in meerdere landen uitgezonden televisieserie van 35 afl. 2007-2008; Nora spreekt van een overgang van 'milieux de mémoire' naar 'lieux de mémoire'; Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations* 26 (special issue, 1989) 7-24, en vergelijk Frank van Vree, *De scherven van de geschiedenis. Over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur* (P.C. Hooftrede, Amsterdam 1998).

³⁰ Armando gebruikte voor deze plek voor het eerst de term 'schuldig landschap' bij een vijfluik van rood krijt en foto op papier van de bossen van Amersfoort in 1976, en vergelijk Dirk Mulder, 'Woord vooraf', in Philip Mechanicus, *In Depot. Dagboek uit Westerbork* (Hooghalen-Laren 2008) 13-6.

A black and white photograph of an elderly man with a somber expression, wearing a dark cap and a heavy coat. The image is the background of the movie poster.

"THE GREATEST
DOCUMENTARY
ABOUT CONTEMPORARY
HISTORY EVER MADE."
- Marcel Ophüls

TREBLINKA

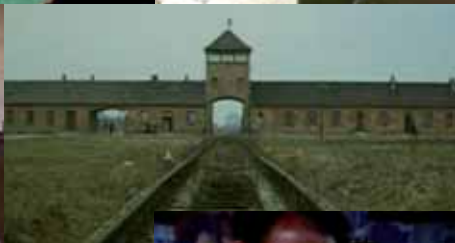
SHOAH

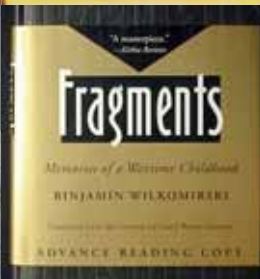
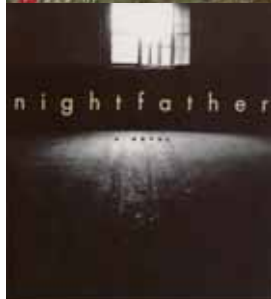
THE 25TH ANNIVERSARY

A FILM BY CLAUDE LANZMANN

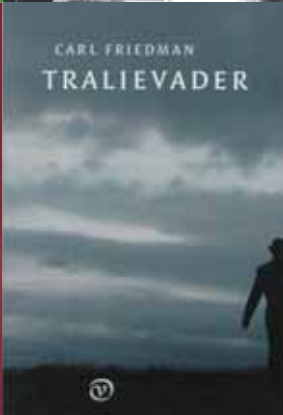
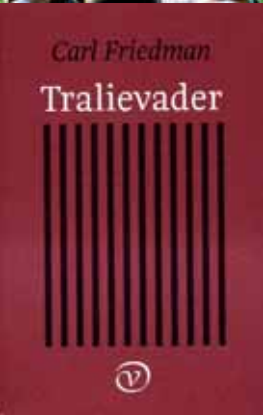
IFC FILMS PRESENTS "SHOAH" A FILM BY CLAUDE LANZMANN MUSIC BY DOMINIQUE CHAMPAGNE JAMES WASSERMAN WILLIAM LUBETSKY
CASTED BY RICHARD ALBERTSON MICHEL BERNARDI EDITED BY JEFFREY PETERSON PRODUCTION DESIGNER JEFFREY PETERSON
PRODUCED BY JEFFREY PETERSON AND JEFFREY PETERSON
A FILM BY CLAUDE LANZMANN

A FILM BY CLAUDE LANZMANN IFC FILMS

Carl Friedman, *Twee koffers vol* (Van Oorscot, 1994) en *Tralievader* (Van Oorscot, 1992); Jeroen Krabbé, *Left Luggage*, 1998

Benjamin Wilkmirski, *Bruchstücke* (Suhrkamp: Jüdischer Verlag, 1998) en *Fragments*, (Schocken Books, 1996)

Verdrongen verledens

Dit alles begon dus al vóór de Val van de Muur, die vaak het omslagpunt in de Europese herinneringscultuur wordt genoemd. Maar de betekenis van 1989 lag volgens mij op een ander vlak. Het lang vergeten en verzwegen verleden werd door de ontmanteling van het Oostblok als het ware gere-integreerd binnen de Europese geheugenruimte.³¹ Werden de vernietigingskampen, met uitzondering van de naoorlogse ‘terugkeerreizen’ van kleine groepen kampoverlevenden, voordien nog nauwelijks bezocht, in Lanzmanns voetspoor trokken spoedig duizenden bezoekers naar Polen op zoek naar sporen van de Oorlog.

Eén van deze Holocaust-toeristen was een Nederlandse vrouw die er haar Joodse identiteit ontdekte en een roeping als schrijfster vond. In 1991 debuteerde Carl Friedman met *Tralievader*, dat als getuigenis van de oorlogsverwerking van een naoorlogse generatie een literaire doorbraak betekende, en werd verfilmd door de Israëlish-Nederlandse filmer Danniël Danniël. Het boek beschrijft de pijn van een jeugd als kind van een vader met een kampsyndroom die alles wat hem aan de oorlog herinnerde afdeed als ‘kamp’. Twee jaar later verscheen *Twee koffers vol* (1993) waarin de jonge filosofiestudente Chaja zich als au-pair bij een orthodox-Joods gezin in Antwerpen bewust wordt van het oorlogstrauma van haar vader, gesymboliseerd in een uitzichtloze zoektocht naar de koffers die hij vóór zijn deportatie naar de kampen had verborgen. Jeroen Krabbé verfilmdde het als *Left Luggage* (1998) met een hoofdrol voor Isabella Rossellini, de dochter van Ingrid Bergmann en Roberto Rossellini, de maker

³¹ Vgl. Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (Frankfurt a/M 2006).

van de eerste Italiaanse oorlogsfilm *Roma, cita a puertá* (1945). Het was na een lange reeks van verzetsfilms, zoals *Soldaat van Oranje* (1977) naar het boek van Erik Hazelhoff Roelfzema (waarin Krabbé zelf een hoofdrol speelde), de eerste Nederlandse Holocaustfilm.

Zoals ik het zie is Friedmans verhaal van de verborgen herinnering een perfecte metafoor voor de notie van het *getraumatiseerde* verleden. Deze 'traumanorm' is sinds de jaren negentig de dominante vorm voor een virtuele herbeleving van het slachtofferschap van de Holocaust (en van steeds meer historische onrechtvaardigheden, zoals de slavernij) geworden.³² De wetten van het genre zijn weliswaar al kort na de oorlog bepaald door *Het Achterhuis* en *De laatste etappe*, maar nu kwam voor de testimonia van ooggetuigen als het ware de geënceneerde authenticiteit van het erfgoedtoerisme in de plaats.³³ Dat dit tot een wonderlijke verwarring van feit en fictie heeft geleid, mag blijken uit de wijze waarop Friedman is 'verkocht'. Zo is in persberichten gesproken van 'een tweede generatie concentratiekampslachtoffer', en is ze 'as the daughter of Holocaust survivors' in het Jewish Women's Archive opgenomen.³⁴ Toch kwam enige jaren geleden aan het licht dat Carl Friedman in een Brabants katholiek gezin is opgegroeid als Caroline Klop,

³² Vgl. E. Ann Kaplan, *Trauma Culture. The Politics of Trauma and Loss in Media and Literature* (New Brunswick-New Jersey-London 2005); Jolanda Withuis & Annet Mooij, Eds., *The Politics of War Trauma. The Aftermath of World War II in eleven European Countries* (Amsterdam 2010).

³³ MacCannell muntte 'staged authenticity' in de jaren tachtig met het oog op tourist sites, en vergelijk Dean MacCannell, *The Ethics of Sightseeing* (Berkeley-Los Angeles-London 2011) 13-34.

³⁴ Marloes Schoonheim, 'Carl Friedman' (2005), *Jewish Women's Archive*, URL: <http://jwa.org/encyclopedia/article/friedman-carl>; Friedman heeft ook columns in *Vrij Nederland* en *Trouw*, die onder meer zijn gebundeld in *Wie heeft de meeste Joden* (2004).

en haar vader dus zijn Joodse bagage nooit had gezocht.³⁵

Opmerkelijk genoeg staat Friedman niet alleen in haar verlangen om Joods te zijn. Ook Helga Ruebsamen blijkt in haar autobiografische roman *Het lied en de waarheid* (2003) over het Joods-Indische meisje, Louise Benda, dat na terugkeer in Nederland in 1939 al snel moest onderduiken, het met die waarheid niet al te nauw te hebben genomen. In plaats van een Joodse arts was hun vader volgens haar broer een *Duits* koopman en had hun onderduik zich beperkt tot een schuilkelder.³⁶

Het bekendste geval van deze maskerade is echter wel de autobiografische roman *Bruckstücke. Aus einer Kindheit 1939-1948* (1995) van de Zwitserse klezmer-klarinetist Binjamin Wilkomirski. De verteller verhaalt hierin van zijn ervaringen als kind van Holocaust-overlevenden uit Letland. Evenals in *Tralievader* zijn die herinneringen in eenvoudige taal in fragmenten weergegeven alsof ze therapeutisch uit het geheugen zijn opgeroepen. Dit verklaart waarschijnlijk de wel zeer vroege herinneringen (Wilkomirski is in 1941 geboren) aan zijn onderduik in een boerderij in Polen na de moord op zijn ouders, en aan de kampen Majdanek en Auschwitz, waar hij als peuter aan medische experimenten zou zijn onderworpen. *Bruckstücke, Fragments of*

³⁵ De onthulling was van Carel Brendel in het *Algemeen Handelsblad* in 2005, waarna Pam Emmerik, Jessica Durlacher en Max Pam er aandacht aan besteedden, evenals Joost Zwagerman, 'Joodser dan de paus', *NRC-Handelsblad*, 11-02-2006, die verwijst naar rabbijn David J. Wolpe's *Het verlangen Joods te zijn* (Amsterdam 1996) dat oproept tot het 'uitkomen' van hen die *terugkeren* of zich *aangetrokken* voelen tot het Jodendom. Volgens Friedmans broer Geert Klop had hun vader Egbert kort voor de bevrijding in Sachsenhausen gezeten.

³⁶ Het was Ruebsamens broer Rolf Ruebsamen die dit naar buiten bracht; 'Oorlogs-verleden Helga Ruebsamen klopt niet', *De Haagsche Courant* 28-05-2005. Ook in interviews is benadrukt dat zij met haar vader, een Joodse arts, moest onderduiken, zoals met Adriaan van Dis in *VPRO Zomergasten* (13 augustus 2000), URL: <http://programma.vpro.nl/zomergasten/archief/2000/Helga-Ruebsamen.html>

Brokstukken, ontving de National Jewish Book Award in Amerika, de Franse Prix Memoire de la Shoah en de Engelse Jewish Quarterly Literary Prize, en in kritieken werd de schrijver op één lijn met Anne Frank, Elie Wiesel en Primo Levi gesteld. Maar een Zwitsers journalist ontdekte in 1998 dat Wilkomirski, ondanks het Jiddisch accent dat hij zich had aangemeten, als buitenechtelijk kind van niet-Joodse ouders onder de naam Bruno Grosjean in het Zwitserse Biel was geboren en als Bruno Dössekker was opgegroeid in een welgesteld pleeggezin. De kampen zou ook hij slechts als toerist hebben bezocht; een schokkende onthulling die nadien door historici is bevestigd.³⁷

Wat verklaart deze merkwaardige Holocaust travestie? Terwijl vooroorlogse zionisten als Max Nordau voor het Oost-Europese *Ghettojudentum* een nieuwe identiteit als *Muskelfjuden* propageerden³⁸, drukt dit naoorlogse verlangen naar een Joodse *rebirth* als het ware een niet-Joodse vereenzelviging met het Jiddische Jodendom uit. Deze perverse toe-eigening van het trauma van *anderen* lijkt gevoed door de psychoanalytische idee dat geestelijke verwondingen geheel verdrongen kunnen worden. Daarom houdt Wilkomirski/Dösseker vol zijn verschrikkelijke jeugdervaringen met traumatherapie te hebben teruggeroepen en vergelijkt hij het lot van zijn boek zelfs met

³⁷ Daniel Ganzfried, 'Die Holocaust-Travestie. Erzählung', in Sebastian Hefti (Hrsg.) ... *alias Wilkomirski. Die Holocaust-Travestie* (Berlin: Jüdische Verlagsanstalt 2002) 17-154; Stefan Maeckler, *Der Fall Wilkomirski. Über die Wahrheit eines Biographie* (München 2000); Idem, 'Wilkomirski the Victim. Individual Remembering as Social Interaction and Public Event', *History & Memory* 13 (2001) 2, 59-95, en vergelijk ook Jolanda Withuis, 'Een geboren slachtoffer. Bruno Dösseker (1941) alias Benjamin Wilkomirski', *NRC-Handelsblad* 14-09-2001.

³⁸ Robert van der Laarse, 'Masking the Other. Max Nordau's Representation of Hidden Jewishness', *Historical Reflections* 25 (1999) 1, 1-32 (Jubilee issue); Hillary Hope Herzog, *Vienna is different. Jewish writers in Austria from the Fin de Siecle to the Present* (New York 2011) 59

het dagboek van Anne Frank, waarvan immers óók de authenticiteit in twijfel is getrokken!³⁹ Ook Friedman/Klop heeft van het autobiografisch gehalte van haar werk niets teruggenomen⁴⁰, en Ruebsamen die haar werk in interviews al evenzeer autobiografisch duidde, heeft de onthulling van haar verleden weg gewuifd met het argument dat je als schrijver altijd een vorm van 'toegepaste schizofrenie' bedrijft. In die opvatting dat zij recht op haar 'eigen' waarheid heeft, is zij krachtig bijgevallen door de criticus Arjan Peters die meent dat het hier gaat om *kunst*: 'De waarheid, getransformeerd tot een klinkend lied. Dat is het goed recht, om niet te zeggen: het bestaansrecht, van een auteur'.⁴¹

Deze bedrieglijke autofiction lijkt wel een heel pregnante bevestiging van Elie Wiesels bekende opvatting van Holocaust fictie als 'an insult to the death'. Toch zie ik niet in waarom fictie die géén authenticiteit beoogt een belediging voor de slachtoffers is.⁴² De onverdraaglijkheid van de gedachte dat een auteur een eigen waarheid schept, zit hem wat mij betreft juist in de valse pretentie daarmee de waarheid tot kunst te verheffen. Want wat opgaat voor de kunst om de kunst, wordt

³⁹ Wilkomirski, die meent het slachtoffer te zijn van een persoonsverwisseling in zijn jeugd, ontving samen met zijn therapeut Elitsur Bernstein de Hayman Award for Holocaust and Genocide Study voor wat later verzonnen casussen van therapeutische successen bij Holocaust-slachtoffers bleken te zijn: Renate Salecl, 'Why one would pretend to be a Victim of the Holocaust?', *Other Voices. The (e)Journal of Cultural Criticism*, 2 (2000) 1, URL: www.othervoices.org; Harald Merckelbach, 'Geboren verteller. De affaire Wilkomirski', *Skepter* 15 (2002) 2, URL: <http://www.skepsis.nl/wilkomirski.html>

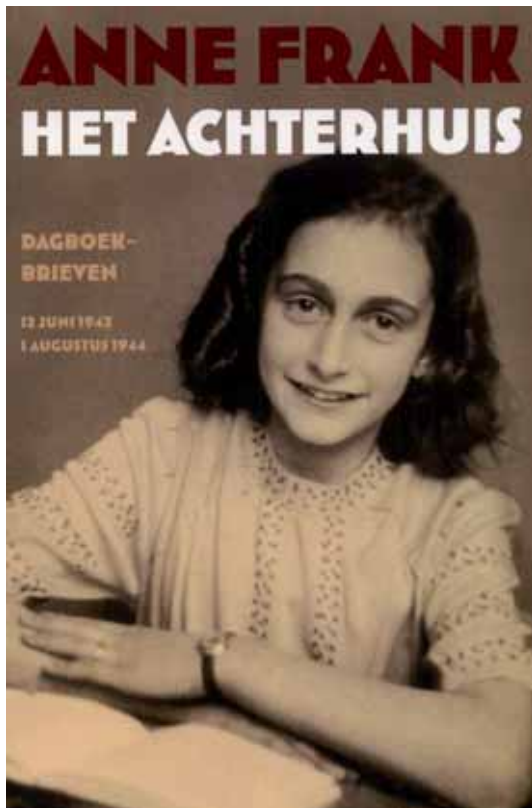
⁴⁰ Elsbeth Etty, 'The Writer as Fictional Figure. Carl Friedman 1952', in Jacqueline Bel en Thomas Vaessens (Eds.) *Women's Writing from the Low Countries 1880-2010. An Anthology* (Amsterdam 2010) 209-212.

⁴¹ Arjan Peters, 'Het lied, de waarheid en de broer van Helga Ruebsamen', *De Volkskrant*, 03-06-2005.

⁴² Vgl. Ruth Franklin, *A thousand darknesses: lies and truth in Holocaust fiction* (Oxford 2011).

kitsch wanneer het gaat om auteurs die zichzelf verzinnen. Of zoals Arnon Grunberg zich in zijn Albert Verwey lezing afvroeg: maakt het dan niet alles uit of je de vernietiging als ooggetuige hebt *meegemaakt* of dat je je die alleen als toerist hebt *ingebeeld*?⁴³

⁴³ Arnon Grunberg, 'De Albert Verwey lezing', *NRC Handelsblad* 24-20-2008. Hij reageert hiermee op de Wilkomirski affaire, en zie voor verzonnen authenticiteit en auteurschap ook P.F.Thomé's Verweylezing 'Het raadsel der verstaanbaarheid', *NRC Handelsblad* 28-10-2011.

Het Achterhuis (uitgave Bert Bakker, omslagontwerp Susan Beijer, 1991),
Anne Frankhuis Amsterdam, Anne's kamer (foto middenboven) © Anne Frank Stichting,
foto Cris Toala Olivares, 2010

Toeristen bij de poort van Auschwitz I, *foto Hans Citroen (foto rechtsboven)* en Anne's kamer in Centro Ana Frank, Buenos Aires, *foto ANP 9997513 (foto rechtsonder)*

Erfgoed van het ondenkbare

Waar het mij om gaat is de essentiële vraag naar authenticiteit en betrouwbaarheid. Dat die vraag vandaag de dag op zoveel onwil stuit, heeft vermoedelijk niet alleen een psychologische reden. Het past binnen de gesacraliseerde 'retorica van het onbespreekbare en ondenkbare' die zo kenmerkend is voor het postmoderne Holocaustvertoog.⁴⁴ Het zwarte gat van Auschwitz heeft deze getaboeïseerde herinnering tegelijkertijd uniek en onvergelijkbaar verklaard. De Holocaust is gedecontextualiseerd en gedomesticeerd. Ze is, zoals Levy en Sznajder opmerken, als het ware uit de Europese geschiedenis gelicht en via literatuur en film tot een universeel drama gemaakt dat door persoonlijke identificatie tegelijkertijd een 'overdraagbaar trauma' is geworden.⁴⁵

Het zal daarom geen toeval zijn dat met deze gelijktijdige globalisering en lokalisering van de Holocaust-herinnering het Anne Frank Huis met ruim een miljoen jaarlijkse bezoekers, en Auschwitz-Birkenau met bijna 1.5 miljoen bezoekers zijn uitgroeid tot Europa's meest succesvolle herinneringsmusea – een nieuw type musea dat de beleving van een traumatische gebeurtenis op een authentieke locatie presenteert vanuit slachtofferperspectief.⁴⁶ Als universele non spaces of 'onplaatsen' die niet het leven van de vroegere bewoners maar juist hun *verdwijning* tonen, beleeft men er de ontmenselijking en onder-

⁴⁴ Eric J. Sundquist, 'Witness without End?', *American Literary History* (2007), 65-85.

⁴⁵ Levy en Sznajder, *Erinnerung*, 151. 'Personal memory is the mediated object' aldus José van Dijk, *Mediated memories in the Digital Age* (Stanford 2007) 11, 13, 35-8.

⁴⁶ Paul Williams, *Memorial Museums. The Global Rush to Commemorate Atrocities* (Oxford-New York 2007). Zie voorts Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie* (Amsterdam 2010); *Sprawozdanie 2010. Report Auschwitz-Birkenau State Museum* (Auschwitz 2010) 20-1.

gang. Authentieke, persoonlijke objecten als de foto's op de wand van de kamer van Anne openen voor bezoekers een kiertje naar het voorgoed verdwenen verleden. Het is de 'memory of absence', om met James Young te spreken, die in deze leegte de aanwezigheid der verlorenen doet ervaren.⁴⁷

Pas nadat deze topografie van terreur in vrijwel alle Europese landen na de oorlog door sloop en herbestemming als een vreemde en verderfelijke erfenis buiten het nationale lichaam is geplaatst, is ze zoals Jan Kolen heeft opgemerkt, als het ware vanuit de 'anti-herinnering' opnieuw tot de Europese geheugenruimte toegelaten en als erfgoed toegeëigend.⁴⁸ Vreemd én vertrouwd tegelijk werden deze lang vermeden plaatsen van terreur en trauma als het ware door pastorale ensceneringen en 'Holocaust kunst' ontsmet van hun beladen, pijnlijke verleden. Na de Koude Oorlog scheen de postmoderne notie van de leegte aldus de perfecte metafoor voor het nauwelijks te bevatten erfgoed van het verlies, dat tegenwoordig via de media, websites en daadwerkelijk te bezoeken *traumascape*s wereldwijd wordt geconsumeerd als een 'Holocaust experience'.⁴⁹ Daarmee lijken

⁴⁷ James Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven-London 1993) 207, die hiermee refereert aan de Poolse 'herinneringsindustrie'; vergelijk ook Sean Gaston, *Derrida, literature and war: Absence and the chance of meeting* (London-New York 2009).

⁴⁸ Jan Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (dissertatie VU 2005) 250, en vergelijk Maria Tumarkin, *Traumascapes. The Power and Fate of Places transformed by Tragedy* (Melbourne 2005); Gregory Ashworth & Rudi Hartmann, Eds., *Horror and Human Tragedy Revisited. The Management of Sites of Atrocities for Tourism* (New York-Sidney-Tokio 2005); William Logan and Keir Reeves, Eds., *Places of Spain and Shame. Dealing with 'Difficult Heritage'* (London-New York 2009); Sharon Macdonald, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond* (London-New York 2009).

⁴⁹ Vergelijk Oeke Hoogendijks IDFA documentaire *The Holocaust Experience* (Cineview, 2002), en Rob van der Laarse, *De oorlog als beleving. Over de musealisering en enscenering van oorlogserfgoed* (Reinwardt Memorial Lecture 2010, Amsterdam 2011).

we permanent te leven 'in de schaduw van Auschwitz'.⁵⁰

Het is deze 'traumapolitiek', verbreid door de Amerikanisering van de Holocaust, die in Europa's hang naar zuiverheid zijn oorsprong vond en die op het 'donkere continent' na 1989 een nieuwe actualiteit verkreeg.⁵¹ Terwijl de Val van de Muur precies twee eeuwen na de Franse Revolutie van 1789 aanvankelijk voor het eindpunt van de ideologieën werd gehouden, bleek al met de Val van Srebrenica in 1995 dat het onmogelijke weer mogelijk is geworden. Auschwitz, als de merkwaardige, 'negativer Grundungsmythos Europas',⁵² staat sindsdien niet meer alleen voor de *herinnering*, maar ook voor de angst van een *herhaling* van de Holocaust.

In januari 2000 onderschreven 44 wereldleiders in Stockholm een verklaring van het 'International Forum on the Holocaust', die de herinnering van de Shoah en het voorkomen van rassenhaat en nieuwe genocides tot de voornaamste opdracht van de westerse beschaving rekent. De ongekennde wreedheid en de omvang van de Holocaust behoren volgens deze *Stockholm Declaration* door onderzoek, onderwijs en herdenkingen voor- goed in ons geheugen te worden gegrift 'to plant the seeds of a better future amidst the soil of a bitter past'.⁵³

⁵⁰ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995).

⁵¹ Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching, Eds., *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam 1998); Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (London 1999); Norman Davis, *Europe at war 1939-1945 – no simple victory* (London 2006).

⁵² Claus Leggewie, *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt* (München 2011) 15-20. Deze uitspraak refereert aan Ernst Noltes 'negativer Mythos vom absoluten Bösen' die aanleiding werd tot de Duitse 'Historikerstreit', in 'Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6/6/1986.

⁵³ Stockholm verklaring, te downloaden via www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/stockholm-declaration.html

Zo representeert Auschwitz voor de westerse wereld aan het begin van de 21e eeuw de totale negatie van de humanistische waarden van de onder de vlag van de Verenigde Naties tot stand gebrachte naoorlogse wereldorde. Na Stockholm – en het is goed dit nog eens te benadrukken in het licht van de nationale reflexen tijdens de huidige eurocrisis – kreeg ook het project Europa een tweede kans met de uitbreidingen van de Europese Unie. In 2004 en 2007 groeide Europa van 15 tot 27 lidstaten, en na de toetreding van Kroatië zullen het er binnenkort 28 zijn. Nieuw Europa bestaat voornamelijk uit voormalige Oostbloklanden die als het ware na 1989 weer ‘westers’ zijn geworden. Auschwitz vormt in zekere zin het nulpunt van dit postmoderne Europa. De Europese waardengemeenschap is dáár geboren, en de mate waarin de nieuwe lidstaten naar Europa toegroeien, laat zich afmeten aan hun houding ten aanzien van de Holocaust.

Holocaust by bullets. The Forgotten story, fotos Guillaume Ribot/Yahad-In Unum

Terugkeer naar de verlorenen

Maar hoe gemeenschappelijk is de ervaring van de Holocaust? De afgelopen jaren is steeds duidelijker geworden dat de westerse perceptie vrijwel geen aansluiting vindt bij de ervaringswereld van de Oost-Europese bewoners van de ‘landen zonder Joden’ waar de meeste terreur heeft plaatsgevonden. Een voorbeeld is Daniel Mendelsohn’s goed gedocumenteerd boek *The Lost. A Search for Six of the Six Million* (2006). Het is het verslag van een Joods-Amerikaans classicus aan Princeton University met een oog voor Odysseaanse plots, op zoek naar verhalen van zijn verloren verwanten in het stadje Bolechiv of Bolechow (Pools) in voormalig Galicië, dat eerder Oostenrijks, Pools, Russisch en Duits was voordat het in 1945 aan Oekraïne kwam. Mendelsohn’s obsessie met zijn familieverleden gaat terug tot de jaren tachtig toen hij in het jasje van zijn overleden grootvader van moederskant een aantal brieven van familieleden vond die na de Duitse invasie in Polen om hulp vroegen om naar Amerika te vluchten, en die zijn grootvader altijd bij zich had gedragen.

Opgegroeid in een Joodse familie die al vóór de Tweede Wereldoorlog naar Amerika was geëmigreerd, behoort Mendelsohn tot de vele Israëli en Joodse Amerikanen die na de Val van de Muur als ‘root tourists’ in Oost-Europa hun Joodse erfgoed zochten. Alleen voor Bolechow telde ik al een tiental Joodse genealogische websites en verslagen van terugkeerreizen, waaronder die van Daniels broer Andrew, *Going back*.⁵⁴ Voor

⁵⁴ Andrew Mendelsohn, *Going back*, URL <http://bolechow.ajmendemelsohn.com/index.html> en voorts de *Mendelsohn/Shea Family website*, URL: <http://www.ajmendemelsohn.com/>, en vergelijk uit vele de website van de *Bolechow Jewish Heritage Society*, URL: <http://www.bolechow.org/> en de website van het *Jewish History in Galicia and Bukovina project* van het Leonid Nevzlin Research Centre for Russian and East-European Jewry, URL: <http://www.jewishgalicia.net/Gallery/Bolechow.aspx>

deze tweede en derde generatie Amerikaanse Joden is echter hun familiegeschiedenis letterlijk een vreemd land geworden. Dit gerussificeerde deel van Europa achter het IJzeren gordijn werd dan ook tot voor kort door geen Amerikaan bezocht. *The Lost* kan daarom worden gelezen als een poging om de continuïteit met het verleden te herstellen. Maar Mendelsohn's boek is eveneens het verslag van een ontgoocheling. In plaats van mensen te ontmoeten die hem iets over zijn familie konden vertellen, ontdekte hij slechts 'Joodse ruïnes' als de vroegere synagoge en de Joodse begraafplaats. Bolechow was eens het Mekka van de Joden, maar eenmaal hier beseftte hij de fataliteit van de catastrofe. We waren in een 'dode plaats' beland, zo merkt hij in een interview op; 'een plaats waar niets meer kan worden gevonden, en zeker niet de mensen die we zochten'. Op zoek naar zijn wortels vond Mendelsohn slechts een erfgoed van verlies. Of zoals hij zelf opmerkte: 'De verhalen passen niet meer in de werkelijkheid'.⁵⁵

Literaire getuigenissen van gedeporteerden als Elie Wiesel en reizigers als Daniel Mendelsohn geven een stem aan de verlorenen. Maar zoals ik het zie voltrekt deze zoektocht zich binnen dezelfde semantische ruimte als het Anne Frank Huis, het US Holocaust Memorial Museum, het Mémorial de la Shoah in Parijs, Yad Vashem, en het Poolse staatsmuseum Auschwitz-Birkenau. De onderduik en de vernietiging – Anne Frank en Auschwitz – zijn gethematiseerd in Jeruzalem, Washington en

⁵⁵ Michaël Zeeman, 'Auschwitz is rijp voor clichématige gevoelens. Interview met Daniel Mendelsohn', *De Volkskrant*, 05-01-2007; David Mendelsohn, *The Lost. A Search for Six of Six Million* (New York 2006), en zie voor een vergelijkbare 'travelogue' van de terugkeer naar zijn moeders geboortestad Buchach: Omar Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton 2007).

tallose andere herinneringsmusea als iconen van het hedendaagse Holocaustvertoog.

Maar niet alle overlevenden delen dezelfde verhalen. Dit laat zich illustreren aan de hand van de ervaringen van de Franse priester Patrick Desbois die in 2002 net als Mendelsohn in de voetstappen van zijn grootvader de Oekraïne bezocht. Deze had hem verteld over de moord op de Joden tijdens zijn krijgsgevangenschap in het Nazi-kamp bij het stadje Rava-Roeska ten noorden van Lviv, eveneens in voormalig Galicië vlakbij Polen, niet ver van het vernietigingskamp Belzec. Nieuwsgierig naar het lot van de 15.000 Joodse inwoners in de regio stelde Desbois dezelfde vragen als Mendelsohn, en ook hij kreeg geen antwoord. Wat begon als een vorm van oorlogstoerisme liep echter in zijn geval op een archeologische expeditie uit. Want Desbois keerde drie jaar later terug met een team onderzoekers, tolken en fotografen. De aanleiding hiertoe was een tv-documentaire die hij zag thuis in Parijs over de Bosnische massagraven van Srebrenica. Een forensisch onderzoekster vertelde de verslaggever over de moeite die zij moest doen om de lijken te identificeren omdat de Serven, evenals de Nazi's eerder, in een poging de sporen te wissen de stukgereten lichaamsdelen in verschillende putten hadden geworpen. Zij had de executieplaatsen echter kunnen reconstrueren met behulp van een metaaldetector, want 'waar patroonhulzen zijn, zijn lijken'.⁵⁶

Terug in Oekraïne werd Desbois gedreven door een obsessie 'om dieper te graven', zoals hij schrijft in *Porteur de mémoires*

⁵⁶ Patrick Desbois, *Holocaust door kogels. Op zoek naar ooggetuigen en sporen van de massamoord in Oekraïne* (Zutphen 2009) 53. Deze bizarre methode, bekend van de Nazi Einsatzgruppen en Wehrmacht divisies in Oost-Europa en bijvoorbeeld het Franse Oradour-sur-glance, gaat al terug tot de Habsburgse slachting van de protestantse Bohemers in de Slag bij de Witte Bergen van 1619; Andrew Wheatcroft, *The Habsburgs. Embodying Empire* (London 1995) 179.

(2007), dat vooral bekend werd onder de titel van de Engelse uitgave *The Holocaust by bullets* (2009).⁵⁷ Mischa, een ballistische expert uit Lvov werd zijn man met de metaaldetector. Wat de hele onderneming van karakter veranderde was de vondst van 5.700 Duitse patroonhulzen. Vanaf dat moment begonnen mensen te praten. De verhalen kwamen terug, niet alleen in Rava-Roeska maar in heel Oekraïne en Wit-Rusland, waar Desbois' team in tientallen excursies op dit moment al 1.800 getuigen heeft gehoord, en het aantal massagraven op minstens 2.500 wordt geschat. Overigens ligt in deze 'opgravingen van het verleden' een opmerkelijke overeenkomst met de recente Russische en Spaanse blootleggingen van Franco's massagraven en die van de NKVD.⁵⁸

Oude mensen, sommigen al in de negentig, brachten Desbois naar executieplaatsen waar ze als kinderen alles hadden zien gebeuren. Niets bleek vergeten of verdrongen. Na de oorlog hadden boeren soms kadavers van koeien en paarden op de lichamen in de kuilen geworpen, en een plaatselijk bos stond bekend als 'Lis na Jevrejach', 'bos op de Joden'. Soms werden complete gezinnen direct gedood bij huiszoekingen, maar vaak werden ze door *Einsatzkommando's* op trucks geladen en neergeschoten op executieplaatsen. Burgers en boeren werden gedwongen om mee te doen door Joodse plaatsgenoten te bewaken, geld af te nemen, gouden tanden te verwijderen, en putten te graven en dicht te gooien. Naast rassenhaat was

⁵⁷ Desbois, *Holocaust door kogels*, 57. Zie voorts 'Father Patrick Desbois' (08-11-2007), *Voices on Antisemitism – a Podcast Series*, op de website van het USHMM, Washington.

⁵⁸ Vgl. Carlos Jerez-Farrani en Samuel Amago (Eds.) *Unearthing Franco's Legacy: Mass Graves and the Recovery of Historical Memory in Spain* (Indiana 2010), en Nanci Adler, 'De onvoorspelbare toekomst van het Sovjet verleden. Het blootleggen van massagraven en de herleving van Stalinistische symbolen', in Ton Zwaan, Ed. *Politiek geweld. Etnisch conflict, oorlog en genocide in de twintigste eeuw* (Zutphen 2005) 254-78.

roofbuit een voornaam motief voor deze moordpartijen. Zoals bekend heeft de historicus Jan Grosz' met *Neighbors* (2000/2003) een heftige controverse onder Poolse historici veroorzaakt met zijn stelling, naar aanleiding van het Bloedbad van Jedwabne, dat Poolse omstanders als willige uitvoerders bij de Jodenmoord waren betrokken.⁵⁹ Dit ging echter in Oekraïne zeker niet in alle gevallen op. Meer dan vierhonderd Oekraïners hebben namens de staat Israël de Medaille van Rechtvaardigen voor het redden van Joden gekregen.⁶⁰ Bovendien zouden naast de naar schatting 1,6 miljoen vermoorde Oekraïense Joden en Roma mogelijk nog circa 800.000 Joden tijdig zijn geëvacueerd naar de Sovjet-zone – een weinig belicht facet dat indruist tegen de gangbare idee dat vrijwel alle Joden in deze gebieden zijn vermoord door de kogel-holocaust.⁶¹

Oekraïense nationalisten waren als daders betrokken bij deze massamoorden, maar gewone burgers waren eerder bang dan willig. De gebeurtenissen waren in hun geest gebrand als een open wond die niet meer wilde helen. Juist omdat Joden

⁵⁹ Jan T. Grosz, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (London 2003), dat in 2000 verscheen in Poolse editie. Zie voor de controverse Antony Polonsky & Joanna B. Michlic, Eds., *The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* (Princeton-Oxford 2004).

⁶⁰ Desbois, *Holocaust*, 230nt.2.

⁶¹ Volgens een recente schatting zijn 1.6 miljoen Joden in Oekraïne vermoord, ongeveer 60 procent van de vooroorlogse Joodse bevolking en eveneens 60 procent van de burgerslachtoffers; Alexander Kruglov, 'Jewish Losses in Ukraine 1941-1944', in Ray Brandon en Wendy Lower, Eds., *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization* (Bloomington 2008) 272-90. Bij een volkstelling in 1959 werden nog 227.000 Joden (op een totaal van 8,5 miljoen inwoners) geregistreerd in de Oekraïense grenslanden rond Tsjernobyl; Kate Brown, *Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge-London 2003) 4. Naar schatting zijn vanuit Oekraïne 800.000 Joden voorafgaand aan de Duitse invasie geëvacueerd naar de Sovjet-zone en 50.000 vluchtten naar het westen; Joshua Rubinstein, 'The War and the Final Solution on the Russian Front', in Joshua Rubinstein en Ilya Altman, Eds., *The Unknown Black Book. The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories* (Bloomington-Indianapolis 2010) 51-2.

in plaatsen als Rava-Roeska geen vreemden waren, zoals in Auschwitz, maar burenen, kenden mensen hen van naam en hoorden ze hen nog in gedachten schreeuwen of smeken. Eveneens herinnerden zij zich nog het moordend geluid van Duitse machinepistolen en Mauser karabijnen. Een Mauser bevatte maximaal vijf kogels, en trucks laadden ongeveer 50 mensen, tien families van vijf personen. Velen leefden nog nadat de kuilen werden gedicht. Zoals Desbois opmerkt: 'Een kogel, een Jood / Een Jood, een kogel', want de Duitsers verspilden nooit meer dan een kogel aan een Jood.⁶²

En hier moet ik een moment stilstaan bij het merkwaardige verhaal van Gerhard Mark van der Waal, een erfgoedexpert van de Universiteit van Johannesburg, die mij vertelde dat hij een Mauser als jachtgeweer had gehad. Zijn Kar98k was afkomstig van het Zuid-Afrikaanse leger en had een Duitse én een Hebreeuwse inscriptie, want de Wehrmacht had zijn Mausers na de nederlaag aan de Israëli verkocht. Ook de biografie van een geweer stelt ons dus soms voor raadsels.⁶³

⁶² Desbois, *Holocaust*, 54.

⁶³ Van der Waal vertelde dit naar aanleiding van mijn lezing 'Europe's Holocaust Terrascapes' op de internationale conferentie *Heritage Reinvents Europe* in Ename, 17-18 maart 2011. De Israëlische Mauser Kar98k is ook gebruikt door het Spaanse en Joegoslavische leger; vergelijk ook de biografie van de Russische AK-47 (Kalahsnikov): C.J. Chivers, *The Gun* (New York 2010).

Tentoonstelling *Die Grosse Heimkehr*, foto M.Krajewsky, Berlin ca. 1942 (foto linksboven), R 49 Bild-0024, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums; Bezoek Heinrich Himmler en Rudolf Hess aan *Aufbau und Planung im Osten*, foto o.ang, 20 maart 1941 (foto rechtsboven), R 49 Bild-0022, Rijkshogeschool voor Beeldende Kunsten in Berlijn, Hardenbergstrasse, Bundesarchiv, Koblenz

Oost-Pruisen, aankomst volksverhuizers uit Litauen, *foto Scherl*, 28 Febr. 1941 (*foto linksonder*), Bild 137-065743; Warthegau, Baltisch-Duitse volksverhuizers, *foto o.Ang*, november 1939, (*foto midden*) Bild 183-E12315; Himmler verwelkomt een Galicisch-Duitse volksverhuizer, *foto Spahn*, 1940, (*foto rechtsonder*) Bild 137-055840, Bundesarchiv, Koblenz

Landschap van de Holocaust

Het vernietigingskamp Birkenau was de plek waar de meeste West-Europese (en Hongaarse) Joden naar toe zijn gezonden. Daarvan weten we veel van kampgetuigenissen en interviews met overlevenden in overwegend westerse landen, zoals die van het Steven Spielberg Project.⁶⁴ Veel minder weten we echter van het eigenlijke landschap van de Holocaust dat niet voldoet aan de ‘Auschwitznorm’. Toch was de kogel-holocaust ondenkbaar zonder het moderne, totalitaire mengsel van technologie en propaganda, en misschien nog wel effectiever dan de ‘industriële moord’ van Auschwitz. De meeste Poolse, Oekraïense en Wit-Russische Joden waren immers al vóór de bouw van Birkenau in 1942 vermoord in hun dorpen of vanuit de honderden nieuw gestichte getto’s naar de vernietigingskampen Treblinka, Belzec en Sobibor getransporteerd, waarvan de sporen door de nazi’s nadien al even grondig zijn vernietigd als die van de lokale massagraven.⁶⁵

Dit toont wel duidelijk de Oost-Europese dynamiek van de Holocaust, zoals recent nog in volle omvang geschetst in Timothy Snyders *Bloodlands* (2010).⁶⁶ Auschwitz was niet het begin noch het einde van de volkerenmoord, die ook in Snyders

⁶⁴ Als reactie op de kritiek op *Schindler's List* financierde Spielberg van 1994-1997 interviews met Joodse kampoverlevenden in voornamelijk westerse steden; website van USC Shoah Foundation Institute.

⁶⁵ In 1942 werden Oekraïense Joden gedeporteerd naar ca. 440 getto's en 80 kampen; Rubinstein, 'War and the Final Solution', 51-2; Paul Blobel werd na Babi Jar opgedragen om met behulp van explosieven en mobiele ovens in de oostelijke gebieden de sporen van de massamoorden te vernietigen, en zou volgens Höss zijn verrassingsmethode in Auschwitz hebben toegepast; Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess, Eds. *The Good Old Days'. The Holocaust as Seen by its Perpetrators and Bystanders* (Old Saybrook 1991, oorspr. Frankfurt a/M. 1988) 273-4, en vergelijk Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008, 7e dr.).

visie bovenal een product van de Nazi-oorlog tegen het Bolsjevisme was. Dit omvangrijke zuiveringsproject was een cruciaal onderdeel van de *Drang nach Osten* die omwille van de Duitse *Lebensraum* zowel de vernietiging van de Joden als de kolonisatie van de Slavische volkeren beoogde, en waarbij pas in een later stadium ook de West-Europese bezettingspolitiek is betrokken. Van de zes miljoen slachtoffers van de Holocaust waren er vijf miljoen afkomstig uit Oost-Europa, waar tussen 1941 en 1944 (in drie jaar tijd!) in totaal tien miljoen burgerslachtoffers vielen van wie de helft Joden. In delen van Polen, Oekraïne en Wit-Rusland werd bijna de helft van de bevolking uitgeroeid, en in Rusland vielen nog eens zoveel slachtoffers bij de strijd om Leningrad (Petersburg), Moskou en Stalingrad (Wolgograd). Daarnaast zijn door de Nazi's nog in een 'vergeten genocide' drie miljoen Russische krijgsgevangenen omgebracht aan het Oostfront en op dodenmarsen dwars door Europa naar de zogeheten Russenkampen.⁶⁷

⁶⁶ Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin* (New York 2010), en Idem, 'Holocaust: The Ignored Reality', *The New York Review of Books*, 56 (16-07-2009). In Nazi-Duitsland werden 165.000 Joden en 70.000 euthanasie-patiënten vermoord en stierven 360.000 soldaten aan het Oostfront (slechts 10 procent van het aantal vermoorde Russische krijgsgevangenen); de meeste burgers (ca. 600.000) stierven door geallieerde bombardementen, en op de vlucht voor de Russische invasie in Polen en Tsjecho (vermoedelijk 10 procent van de 6 miljoen ongeregistreerde Duitse vluchtelingen); onder de officiële 6 miljoen *Heimatvertriebenen*, geregistreerd door de Allied Control Council, vielen geen slachtoffers; Thomas Urban, *Der Verlust. Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert* (München 2004).

⁶⁷ Karel C. Berkhoff, 'The Mass Murder of Soviet Prisoners of War and the Holocaust. How Were They Related?' *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History* 6 (2005) 4, 825-32. Thomas Earl Porter, 'Forgotten Genocide. The Fate of Soviet Prisoners of War', in Marianne Neerland Soleim, Ed. *Prisoners of War and Forced Labour. Histories of War and Occupation* (Cambridge 2010) 19-34. Tot deze groep hoorde ook de '101 van Amersfoort', vermoedelijk krijgsgevangenen Turkmensen uit Smolensk of Kiev, die voor hun executie als schrikwekkend voorbeeld van de *Mongolensturm* op dodenmars aan de bevolking zijn getoond; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amersfoort 2003) 81-3.

Anders dan in het westen kenden deze streken bovendien geen democratisch alternatief, want ook de Russen waren massamoordenaars. In de Wit-Russische en Oekraïense 'killing fields' waren de koelakken al stelselmatig uitgemoord tijdens Stalins politiek van gedwongen collectivisatie (1929) die bij wijze van *collateral damage* uitliep op de 'hongerterreur' van 1932-1933.⁶⁸ In Kazachstan alleen al viel een miljoen slachtoffers en in de Oekraïne drie miljoen, waarna tijdens de stalinistische Grote Terreur van 1937-1938 nog eens 600.000 boeren, geestelijken, en dissidenten door NKVD-kogels werden omgebracht. Het was een zoveelste verzwegen hoofdstuk in de Oost-Europese geschiedenis, dat in Oekraïne pas kort voor het referendum over de onafhankelijkheid in 1991 met een televisiedocumentaire onder de aandacht is gebracht. Sinds 1998 wordt deze Holodomor of hongerterreur jaarlijks herdacht op de vierde zaterdag van september, in 2002 besloot het Oekraïense parlement tot de productie van een film over de Holodomor en de oprichting van een museum, en na de Anjerrevolutie van 2006 is deze zelfs officieel door het Oekraïense parlement bij wet als genocide vastgelegd en de ontkenning ervan strafbaar gesteld!⁶⁹

⁶⁸ Vergelijk al Robert Conquest, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties* (Oxford 1968, herz. editie 1991) en *Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York 1986). In 2006 is Conquest in Oekraïne vereerd met de hoogste nationale onderscheiding, maar zijn omstreden schatting van 14,5 miljoen slachtoffers van de 'hongerterreur' – meer dan het totale aantal slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog – bleek na opening van de Sovjetarchieven veel te hoog.

⁶⁹ Leggewie, *Kampf um die europäische Erinnerung*, 127-43; Karel C. Berkhof, *De onbekende massagraven van Oekraïne* (Vught 2010) 14-5. Aangezien de Sovjet collectivisatiepolitiek (ook in andere delen van Rusland) vooral de koelakken trof heeft de door Rusland bestreden opvatting dat de Holodomor draaide om genocide op het Oekraïense volk ook in Europa en de Verenigde Naties geen brede steun gekregen; in Israël speelde daarbij dat men vreest voor de uniciteit van de Holocaust. Bovendien trof deze voornamelijk het oostelijk, pro-Russische deel van Oekraïne, dat echter met Viktor Janoekovitsj regeringsovername in 2010 deze genocidethese niet ondersteunt en zelfs een Stalin-monument heeft opgericht!

Een lastig probleem bij deze anticommunistische herinneringspolitiek is echter de historische continuïteit met de Naziperiode. Zoals Karel Berkhof heeft aangetoond, werd tijdens de Duitse bezetting van Oekraïne en Wit-Rusland in 1941-1942 de 'Rode Holocaust' nog verre overtroffen door het nazistische *Hunger Plan* dat een doelbewuste uithongering van alle inwoners van deze graanschuur van Europa beoogde.⁷⁰ Dit uithongeringsplan was als het ware een verdere implementatie van *Generalplan Ost* (1941), de geplande germanisering van de oostelijke landen, die als eerste in het geannexeerde Polen is toegepast met Himmlers *Ostkolonisation*. Na de moord op de Joden en de deportatie van circa 100.000 Polen keerden in het verduistste West-Polen of Warthegau de Baltische 'volksduitsers' *Heim ins Reich* als het begin van de grote volksverhuizingen in en na de Tweede Wereldoorlog. Nadat honderden dorpen en sjtetls waren herbouwd in *Heimat*-stijl met nieuw ontworpen soldatenhoeven en fabriekssteden, zoals Auschwitz, kon van het Pools-Joodse verleden toen al niets meer worden teruggevonden.⁷¹

Ook in Oekraïne leidde de Duitse invasie vanaf juni 1941 onmiddellijk tot een zuivering van Joden, zigeuners en communisten. Meestal volgden de executie van de Joden op een publieke ophanging van Sovjet autoriteiten en intellectuelen.

⁷⁰ Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, Mass.-London 2004).

⁷¹ Vgl. Isabel Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen 2003), en Rob van der Laarse, 'Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van het dadererfgoed', in Frank van Vree en Rob van der Laarse, Eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 169-95, ald. 179-85, en Rob van der Laarse, 'Fatal attraction. Nazi Landscapes, Modernism and Holocaust Memory', in Jan Kolen en Hans Renes, Eds. *Landscapes: Biographical Approaches* (Amsterdam, in press).

De Nazi's adopteerden hier de praktijken van de NKVD met behulp van Poolse en Oekraïense nationalisten. In augustus organiseerden de SS en Wehrmacht al de eerste massa-executies van meer dan 10.000 burgers, en de grootste massamoord uit de hele *Vernichtungskrieg* was al spoedig die van het Bloedbad van Babi Jar van 29-30 september 1941. Op de morgen van Jom Kipoer of Grote Verzoendag – kan het cynischer? – werden toen in Kiev met behulp van pamfletten de Joodse inwoners voor deportatie opgeroepen. Nadat ze in een eindeloze stoet met al hun papieren, geld en koffers door de stad waren gejaagd, werden de nietsvermoedende slachtoffers vanaf het treinstation met trucks naar de vallei van Babi Jar vervoerd. Door Sonderkommando 4a en een eenheid Oekraïense nationalisten zijn ze rij voor rij twee dagen achtereen naakt en beroofd geëxecuteerd met machinegeweren.⁷² Als een boekhouder des doods rapporteerde SS-commandant Paul Blobel na afloop aan de Wehrmacht dat hij binnen twee dagen in een smetteloos verlopen operatie met behulp van automatische Schmeissers een record had gevestigd met de executie van 33.771 Joden. Eén van de schutters, Viktor Trill, zou na afloop

⁷² Berkhoff, *Harvest of Despair*, 65-9, 306-7; Snyder, *Bloodlands*, 201-4; 'Officieel rapport inzake Duitse formaties der Wehrmacht en S.S. in het district Galicië gepleegde oorlogsmisdrijven, samengesteld door de buitengewone commissie van onderzoek van de USSR inzake misdaden van de Duitsers in het district Lviv', *Sovjet War News Weekly*, Supplement, 4-1-1945, vertaald in J. v. d. Berg, Ed., *De gehele wereld moet hun methoden weten!* (Heerlen, ca. 1945). SS Sonderkommando 4 behoorde tot Einsatzgruppe C; de logistieke operatie werd georganiseerd door Friedrich Jeckeln, en zie voor Himmler en het 'systeem Jeckeln', Kruglov, 'Jewish Losses', 274-6, en Dieter Pohl, 'The Murder of the Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine', in Brandon & Lower, *Shoah in Ukraine*, 23-76, en voor verklaringen uit de Darmstadt-processen van Höfel en Kurt Werner van 1958 en 1964 over de operatie, beroving en locatie, en Blobels zenuwinzinking na Babi Jar: Klee, Dressen en Riess, Eds. *'Good Old Days'*, 63-7, 111-4.

spijtig hebben opgemerkt: ‘*Hauptsturmführer*, valt er niets meer te schieten?’⁷³

Dit zijn slachtpartijen waarbij de honderden slachtoffers van West-Europese bloedbaden van aan het Oostfront geharde SS-troepen als die in Toscane, het Franse Oradour-sur-Glane en Putten in 1944, in het niet verzinken. Waarom is hieraan dan toch zo weinig aandacht besteed? Dat Babi Jar niet is uitgegroeid tot een symbool met dezelfde zeggingskracht als Auschwitz, komt ongetwijfeld, zoals Hans Blom in zijn *Cleveringarede* van 2010 heeft opgemerkt, omdat er nauwelijks overlevenden waren.⁷⁴ Toch is daarmee niet alles gezegd. Want, zoals Wendy Lower enige jaren geleden opmerkte, ‘with few exceptions, our knowledge of the Holocaust in Ukraine has not progressed much beyond Babi Yar’.⁷⁵ Weten we dan misschien wél van Babi Jar omdat er van dit bloedbad wél getuigenissen zijn, maar niet van het soort dat voldoet aan de Auschwitznorm?

Kort geleden op het ITF congres *The Holocaust Paradigm* (2011) verdedigde Robert Jan van Pelt in een gloedvol betoog het standpunt dat de Oost-Europese ervaring nooit iconisch zal worden omdat ons helaas geen literaire getuigenissen als die van Anne Frank en Elie Wiesel zijn overgeleverd.⁷⁶ Dit is een

⁷³ Bundesarchiv, B 162/5646, pp. 2035-45, geciteerd bij Desbois, *Holocaust door kogels*, 230 nt.3; Blobel had aanvankelijk bezwaar tegen het doden van vrouwen en kinderen, zoals door hem door veldmaarschalk Von Reichenau opgedragen; Victor Trills onderzocht, 25 June 1960 in het Kuno Callsen-proces in Darmstadt, F.A. Ludwigsburg 207 AR-Z419/62, vol. 12-13, in ‘Holocaust Almanac - Paul Blobel & Babi Yar’, *The Nizkor Project*, Vancouver, Can., URL: <http://www.nizkor.org/ftp.py?places/poland/kiev/babi-yar.03>.

⁷⁴ Hans Blom, *Hoe was het mogelijk? De Holocaust in de context van de Tweede Wereldoorlog* (Cleveringarede, Universiteit Leiden 26-11-2010).

⁷⁵ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (UNC Press 2005) 70.

⁷⁶ Robert Jan van Pelt, ‘As if they no longer existed...: The camps as historical fact and contemporary reality’, ITF conference *The Holocaust and other Genocides. The Holocaust Paradigm in Research, Education and Remembrance*, 28-11-2011.

belangrijke opmerking die ons attendeert op de macht van het woord én op het gevaar van de narratieve verbeelding. Immers zonder verhalen zou er geen geschiedenis zijn. Maar we hebben óók gezien wat de risico's zijn wanneer de Holocaust fictie wordt. Juist daarom is het belangrijk om te weten dat er ook van de vergeten kogel-holocaust wel degelijk getuigenissen *zijn*.

Zo is het wonderlijke verhaal van de bekendste ooggetuige, de Joodse actrice Dina Pronicheva die als enige levend het ravijn uit wist te kruipen en ontsnapte, opgetekend in de Russische roman *Babi Yar* van de Kievse schrijver Anatoly Koeznetsov uit 1966. Hij was als twaalfjarige jongen een omstander geweest, en had het onophoudelijke geweervuur niet meer uit zijn hoofd kunnen krijgen. *Babi Yar*, waarin een heel hoofdstuk aan een interview met Pronicheva is gewijd, was zelfs al in het Engels, Frans en Nederlands vertaald voordat het na Koeznetsov's opmerkelijke vlucht naar het westen in 1970 voor een tweede maal in een ongecensureerde versie als 'documentaire roman' opnieuw is uitgegeven.⁷⁷ Ondanks Koeznetsovs wens de waarheid te beschrijven 'zoals het echt gebeurde', blijft echter onvermeld dat Pronicheva al in 1946 een artikel 'In Babi Jar' in de *Pravda Ukrainy* had gepubliceerd, een *gefilmde* getuigenis voor een open tribunaal in Kiev had afgelegd, en uitvoerig was ondervraagd door Moskouse historici. In 1967 was zij bovendien getuige bij de rechtszaak tegen de leden van Sonderkommando 4a in Darmstadt.⁷⁸

⁷⁷ A. Anatoli [Koetzentsov], *Babi Yar: A Document in the Form of a Novel*, Trans. David Floyd (New York, 1970); *Babi Jar. Een documentaire roman*, vertaling van Marko Fondse (Amsterdam 1967, ongecensureerde versie 1970).

⁷⁸ Karel C. Berkhof, 'Dina Pronicheva's story of surviving the Babi Yar massacre: German, Jewish, Soviet, Russian and Ukrainian Records', in Brandon & Lower, *Shoah in Ukraine*, 291-317.

Koeznetsov was bovendien niet de eerste schrijver die over Babi Jar berichtte. Ilja Ehrenberg schreef er al over in zijn roman *De Storm* die in 1948 nog werd bekroond met de Stalinprijs. En in 1961, tijdens de ‘dooi’ onder Chroesjtsjov, publiceerde Jevgeni Jevtoesjenko zijn provocerende gedicht *Babi Jar* (dat nog door Sjostakovitsj op muziek is gezet) met de kritische verwijzing naar het verzwijgen: ‘Er bestaat geen monument voor Babi Jar’. In 1966, 25 jaar na het bloedbad, verscheen niet alleen Koeznetsovs boek maar is eveneens door Oekraïense activisten een onofficiële herdenking gehouden, waarbij werd opgemerkt: ‘Babi Jar is een tragedie voor de mensheid, maar gebeurde op Oekraïense grond’, en ‘stilte is een partner van onwaarheid en slavernij’.⁷⁹

Het meest opmerkelijk is misschien wel het werk van de Joods-Oekraïense schrijver Vasili Grossman die in 1960 zijn ervaringen als oorlogscorrespondent van het Rode Leger tot een magistrale roman verwerkte. *Leven en Lot* (1960/2006) handelt over de door elkaar vervlochten werkelijkheden van de stalinistische zuiveringen, de nazificering van de Goelagkampen, het antisemitisme óók van Russische zijde, en de Slag om Stalingrad. Het manuscript waaraan Grossman tien jaar werkte, werd toen echter met al zijn kopieën ‘gearresteerd’, zoals hij het zelf noemde, om bij zijn leven nooit meer te verschijnen.⁸⁰ Grossmann was getuige geweest van de Russische bevrijding van Oekraïne, waar hij ontdekte dat zijn moeder behoorde tot de 20.000 Joden die

⁷⁹ Ivan M. Dzjoeba, *Internationalism or russification?*, with a supplement of Dzyuba's speech in Babi Yar on 29 september 1966 (Kiev 1973); ‘Babiy Yar Adress by I. Dzyuba’, in Abraham Brumberg (Ed.) *In Quest of Justice. Protest and Dissent in the Soviet Union Today* (New York 1970) 200-4. Dzjoeba was van 1992-1994 minister van cultuur in onafhankelijk Oekraïne.

⁸⁰ Vasili Grossman, *Leven en lot*, vertaald uit het Russisch door Froukje Slofstra (Amsterdam 2008, oorspr. Moskou 2006). Later besteedden ook andere Russisch-Joodse schrijvers, zoals Anatoli Rybakov in *Het zware zand* (Amsterdam 1981, oorspr. 1979) aandacht aan de Oekraïense Holocaust.

op 15-16 september 1941 in zijn geboortestad Berditsjev waren geëxecuteerd en in een massagraf geworpen. Hij berichtte in 1943 al over Berditsjev én Babi Jar in zijn reportage 'De Oekraïne zonder Joden' voor *De Rode Ster*, en een jaar later was hij een van de eerste journalisten die de Poolse kampen Majdanek en Treblinka bezochten. In zijn verslag 'De hel van Treblinka' van 1944, dat als bewijs bij de Neurenbergse processen werd gebruikt, berichtte Grossman hoe de SS de sporen van de massagraven had willen uitwissen, en reconstrueerde hij het vernietigingskamp op basis van interviews met omwonenden.⁸¹

Er is dus over de Jodenmoord in Oekraïne en Wit-Rusland al direct na de oorlog, in de tijd van *Ostatni etap*, veel meer geschreven, gedocumenteerd en verzameld dan lang is aangenomen. Lang niet alles is bovendien met Stalins antizionistische campagne van de vroege jaren vijftig verloren gegaan. Naast de Oekraïense historische commissies en de Duitse processtukken van onder meer de Grosse Aktion van Babi Jar en Paul Blobels cijferfetisjisme – zoals nog recent tot fictie verwerkt in Jonathan Little's roman *De welwillenden* (2006)⁸² – noem ik het zogeheten Zwartboek van Grossman en Ilja Ehrenburg. Dit betreft de in 1944 in het Russisch en Hebreeuws gepubliceerde documenten over de Jodenmoord in Oekraïne en Polen, waarvan zich het handgeschreven manuscript onder de titel *Moord op een Volk* in Yad Vashem bevindt – overigens een titel waarin men al

⁸¹ Froukje Slofstra, 'Nawoord' in Grossman, *Leven en lot*, 940-1, en Lower, *Nazi Empire-Building*, 1, 157. Grossmans frontverslagen, waaronder het verslag van de Jodenmoord in Oekraïne, waren eerder in gecensureerde vorm in de *Rode Ster* verschenen, waarvan een deel is afgedrukt in Antony Beevor en Loeba Vinogradova (Eds.) *Een schrijver in oorlog. Vasili Grossman en het Rode Leger* (Amsterdam 2006).

⁸² Jonathan Little, *De welwillenden*. Roman (Amsterdam-Antwerpen 2006, oorspr. Paris 2006) 127-137; 459-60. Opmerkelijk van dit boek, dat nauwgezet de processtukken volgt, is het gekozen daderperspectief.

Raphael Lemkins in Neurenberg geïntroduceerde genocidebegrip herkent. Vanaf 1946 zijn hiervan eveneens delen in het Russisch en Engels gepubliceerd, ook al zijn de Russische edities later verboden en draagt nog de jongste Amerikaanse editie de veelzeggende titel *The Unknown Blackbook* (2010).⁸³

Deze zwartboeken zijn uniek omdat ze anders dan de latere juridische verhoren van daders en de interviews met kamp-overlevenden in westerse studioruimten, al kort na de massamoorden op de plaatsen van terreur door Jiddisch sprekende Russische en Oekraïense journalisten uit de mond van ooggetuigen zijn opgetekend; een methode die pas met Patrick Desbois' archeologie van de herinnering op dezelfde plekken opnieuw is toegepast. Zo sprak Desbois in 2007 met Raïsa, een Kiëvs balletdanseres die hem vertelde hoe ze als baby door haar Oekraïense grootmoeder uit de armen van haar Joodse moeder in de lange stoet op weg naar het 'ravijn des doods' van Babi Jar was gered. Bij een expeditie in 2010 stuitte zijn team in Grodno, Wit-Rusland, op een andere overlevende die als kind door zijn vader uit de trein naar Treblinka was geduwd en zich bij Joodse partizanen had aangesloten.⁸⁴ Ook deze informatie is belangrijk omdat het *Black Book* al evenzeer als de kampverhalen van Elie Wiesel door Holocaustontkenners voor propaganda wordt gehouden.

⁸³ In 1944 publiceerde het Jewish Anti-Fascist Committee (JAC) delen van Grossmans en Ehrenburgs manuscript 'Moord op een Volk' als *The Black Book. The Ruthless Murder by German-Fascist Invaders throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and the Death Camps of Poland during the War 1941-1945* (1946, herz. editie 1980), opnieuw bewerkt door Rubinstein en Altman als *The Unknown Black Book* (ed. 2010). De Russische editie is in 1948 op last van Stalin vernietigd, en een nieuwe editie, verzorgd door Ehrenburgs dochter Irina Il'ichna Ehrenburg, verscheen in 1993.

⁸⁴ Desbois, *Holocaust door kogels*, 196; 'Trip Report for Belarus 8, November 27, 2010-December 9, 2010', op de website van *Yahad-in-Unum*, URL: <http://www.yahadinunum.org/> en vergelijk de contemporaine interviews, *The Unknown Black Book*, 53-9.

Gevangen Joden tijdens de Warschau Getto Opstand, 19 april-16 mei 1943;

National Archives/USHMM, #34059 (*foto boven*).

Executie van Joden uit Kiev door Duitse *Einsatzgruppen* bij Ivangorod, Oekraïne, 1942.

Deze Duitse foto was onderschept door het Poolse verzet; Historisch Archief, Warschau -
Wikipedia (foto onder)

Monument voor de vermoorde kinderen van Lidice, ter herinnering aan het bloedbad van 2 juli 1942, in brons naar ontwerp (1969) van de beeldhouwster Marie Uchytlová, 1989-2000 (foto boven).

Oradour-sur-Glane. Ruinemonument ter herinnering aan het Bloedbad van 10 juni 1944, foto auteur (foto onder)

Herinneringsoorlog

Plaatsnamen en monumenten zijn de eerste slachtoffers van revoluties en ‘cleansed memories’, zoals nog kort geleden bleek bij de plaatsing van een nieuw bevrijdingsmonument in Tallinn in 2007. Onder luid protest van de Russische minderheid werd toen het nationaal monument van de *Bronzen soldaat*, een bevrijder van het Rode Leger, vanuit het centrum naar de Russische begraafplaats verplaatst. Als nationalistisch tegenmonument was eerder in het nabijgelegen Lagedi al ‘ter herdenking van de Estse mannen die in 1940-1945 vochten tegen het Bolsjewisme en voor Estlands onafhankelijkheid’ een bronzen plaat met de afbeelding van een bruine ‘partizaan’ van de Estlandse SS-divisie geplaatst, voorzien van Stahlhelm, IJzeren kruis en een MP-40 Schmeisser machinepistool.⁸⁵

In Polen woedde tot voor kort de herinneringsstrijd om het Bloedbad van Katyn, waar Duitse forensisch archeologen al in 1941 de door de Russische NKVD aangelegde massagraven van meer dan 4.000 Poolse officieren, herenboeren en intellectuelen blootlegden, waarvan het bewijs al spoedig door een internationale onderzoekscommissie was bevestigd – en dat in nazi propaganda breed werd uitgemeten als een door ‘het judeo-bolsjewistisch complot’ verrichte misdaad tegen de menselijkheid.⁸⁶

Op vergelijkbare wijze zijn in 1943 door de nazi’s blootgelegde massagraven van in totaal 9.500 slachtoffers in de

⁸⁵ Inger Melchior & Oane Visser, ‘Voicing past and present uncertainties: The relocation of a Soviet World War II memorial and the politics of memory in Estonia’, *Focaal. European Journal for Anthropology* 59 (2011) 33-50.

⁸⁶ George Sanford, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940. Truth, Justice and Memory* (London-New York 2005); Andrzej Novik, ‘From Memory Clashes to a General Battle. The Battle for Smolensk/Katyn’, *East European Memory Studies* 6 (June 2011) 1-4.

Oekraïense stad Vinnytsja op grond van forensisch onderzoek, foto's en getuigenverhalen aan de NKVD toegeschreven. Ook daarvan zijn de rapporten onmiddellijk als onomstotelijk bewijs door een internationale onderzoekscommissie erkend, welke conclusies opmerkelijk genoeg opnieuw zijn bevestigd door een Amerikaanse congrescommissie in 1959, en vervolgens in de jaren 1990 door de Russische mensenrechtenorganisatie Memorial. Evenals Katyn is vervolgens ook deze rode massamoord die door Stalin aan de nazi's was toegeschreven, na de opening van de Russische archieven door Jeltsin en latere regeringsleiders als een misdaad van het stalinisme erkend, en in Vinnytsja zelf wordt zij herdacht met het Monument van Stalinistische Terreur in Gorky Park. Pas recent heeft echter de Amerikaanse slaviste Irina Paperno zich afgevraagd waarom eigenlijk de conclusies door naoorlogse historici, belangengroepen en autoriteiten zijn 'geobjectiveerd' zonder bronnenkritiek en kritische reflectie op de etnisch-ideologische misleiding in de oorspronkelijke rapportages, conform de 'judeo-bolsjewistische' complotthese.⁸⁷ Zo maakten de *hearings* voor de Commissie van on-Amerikaanse activiteiten gebruik van dezelfde Oekraïense getuigen als de Duitse onderzoekingen van 1943, die als (voorheen pro-Duitse) ballingen in de Verenigde Staten waren toegelaten. Onopgemerkt bleef echter dat zij aanvankelijk Oekraïense Joden als 'bolsjewistische' *daders* en later als 'Oekraïense' *slachtoffers* identificeerden! Beide rapportages zijn dan ook niet los te zien van hun politieke context, te weten die

⁸⁷ Irina Paperno, 'Exhuming the Bodies of Soviet Terror', *Representations* 45 (2002), 89-118. Neonazi's in Oekraïne en de VS veronderstellen overigens juist een naoorlogs 'Joods-Amerikaans complot' vanwege het achterhouden van de etnische identiteit van de Joodse daders in de oorspronkelijke Duitse bronnen!

van de Duitse 'hete' oorlog en de Amerikaanse 'koude' oorlog met de Sovjet Unie. Zo wezen dezelfde getuigen na de emotionele vertoning van een aantal gruwelijke foto's voor de congressleden in 1959 Chroesjtsjov aan als opdrachtgever van de massamoorden, net voordat deze als eerste Sovjetleider een omstreken bezoek aan de Verenigde Staten zou brengen in het kader van de spoedig mislukte ontspanningspolitiek.

Katyn en Vinnytsja tonen echter niet alleen het gemak waarmee wandaden om haat te genereren zelfs nog ver ná de Oorlog in elkaars schoenen werden geschoven, maar eveneens het gemak waarop de ene misdaad een andere uitlokte. Zo volgde op de ontdekking van een NKVD massagraf in Lviv (voorheen Lvov, of Lemberg) in juli 1941 onmiddellijk een pogrom van Oekraïense nationalistten. Opmerkelijk is daarbij al de vroege betrokkenheid van een Nederlands commando van de Waffen-SS. De Nederlanders zouden met in totaal 22.000 man zelfs de grootste buitenlandse groep vrijwilligers aan het Oostfront vormen. Een van hen merkte toen in zijn dagboek op: 'Hier maken we voor het eerst kennis met het Bolsjewisme zonder masker. Het zal een ieder wel duidelijk zijn dat wij als SS-mannen onbarmhartig tegen de Joden optreden. Het was ons dan ook zeer welkom dat de burgerbevolking de Joden in een gevangenis te zamen dreef, waar zij hun verdiende straf ontvingen'.⁸⁸ Men vraagt zich af: waarom weten we zo

⁸⁸ Dagboek van SS-Sturmmann M.J. Weers, geciteerd bij Berkhof, *Onbekende massa-graven*, 24-5, en eveneens 19, 27-9; vergelijk ook het sinds 1946 bij het NIOD berustende dagboek van de weinig militante, aan het oostfront omgekomen Paul Metz; Gerard Groeneveld, Ed. *Mussetman aan het oostfront. Oorlogsdagboek 1941-1942* (Nijmegen 2005); de Jodenjacht wordt verzwegen in getuigenissen van voormalige Oostfrontstrijders als Henk Kistemaker, *Wiking, een Nederlandse SS'er aan het oostfront* (Meppel 2007), evenals de latere werving voor Nederlandse moordcommando's; Inger Schaap, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden en Sonderkommando Feldmeijer* (Hilversum 2010).

weinig over deze, wat zeg ik, *onze* 'ordinaire mannen' die in de Duitse *Ostsiedlung* toch zo'n belangrijke rol speelden?⁸⁹

Ook in Oost-Polen en in de Baltische landen werd na de Duitse invasie de 'Joodse kwestie' tot inzet van de strijd tegen de Russen gemaakt. Vooral het platteland was voor de Nazi's een goede voedingsbodem voor de vernietigingsoorlog tegen alles wat Joods en Russisch was. Al direct na de Eerste Wereldoorlog waren in deze regio al een miljoen slachtoffers gevallen in de Sovjet-Poolse oorlog (1919-1920) en in de Pools-Oekraïense oorlog (1918-1919).⁹⁰ Na de Duitse invasie laaide het etnisch geweld weer op in de vorm van een 'totale burgeroorlog' tussen Poolse en Oekraïense nationalistes, die al evenzeer als de Kroatische *ustasa's*, Sloveense *demobranci*, de Bosnische SS-divisies en Servische *chetniks* in deze periode, rivaliseerden in etnische zuiveringen en massaslachtingen.⁹¹ De boeren vreesden daarnaast de collectivisatie en het lot van de Russische

⁸⁹ Vergelijk Kurt Kuhnau's bijdrage 'Niederländer in der Ostsiedlung', *Deutsche Arbeit, die volkstumspolitische Monatsheften*, Heft 6/7, mit Geleitwort von Reichsführer SS Heinrich Himmler (Berlijn, 1942); Karel Berkhoff, 'Het Oostfront en de Hollanders. Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog volgens Russische en Oekraïense bronnen', in Evelien Gans (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 184-94, 350-6 en Geraldien van Frijtag Drabbe Kunzel, 'The Dutch in the Occupied East and the Holocaust', *Yad Vashem Studies* 39 (2011) nr. 2, 55-80. Helaas ontbreken Nederlandse studies als Christopher R. Browning, *Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992) en Christoph Rasch, 'Menschenmaterial'. *Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939-1945* (Paderborn 2003). Zie voorts de websites Nederlanders in de Waffen-SS, <http://www.waffen-ss.nl/wssna.php>, en de digitale ontsluiting van Nanno in't Veld's dissertatie *De SS en Nederland* (RIOD Bronnenpublicaties, 1976), <http://www.niod.knaw.nl/nl/ss-en-nederland/de-boeken>.

⁹⁰ Vlg. Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999* (New Haven-London 2003) 105-201; Rosa Lehman, 'Over de escalatie van politiek geweld. Perspectieven op het Pools-Oekraïense conflict, 1939-1944', in Zwaan, *Politiek geweld*, 75-98.

⁹¹ Zie voor een laatste voorbeeld nog John Corselis en Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II* (London-New York 2010).

koelakken, wat misschien mede de door Grosz gesignaleerde Poolse participatie in het bloedbad van Jbababwne verklaart.⁹² Terwijl de Duitsers in 1941 vooral door Oekraïense partizanen in Galicië en Wolhynië als bevrijders waren ingehaald, waren de Joodse 'landverraders' ook onder de Polen vaak nog meer gehaat dan de Russen met wie velen noodgedwongen collaboreerden. Dit betrof vooral de voormalige Sovjet zone, waar evenals in Oekraïne gedurende het machtsvacuüm in de zomer van 1941 tientallen pogroms plaatsvonden, terwijl Oekraïense SS-groepen het land zuiverden van Polen en Joden. De leider van een van deze Einsatzgruppen was de Nederlander Pieter Menten, die door de Russen zijn zaak in Lviv was kwijtgeraakt en in Polen voor een collectivisatie van zijn landgoed vreesde.

De Holocaust bestond dus niet alleen uit daders en slachtoffers, maar kende ook vele helden die zich in 'meerdere levens' tot misdadiger ontpopten.⁹³ Zelfs waren er, naast de al te pragmatische Joodse raden, 'strijdbare Joden' die meenden het wel met de Duitsers op een akkoordje te kunnen gooien. De in 1944 in het concentratiekamp Stutthof (bij Danzig) omgekomen Poolse schrijver Grigori Szur bericht hierover in zijn pas in 1997 uitgegeven manuscript *De Joden van Wilno*. Het betreft een eenheid van de Joodse politie van Vilnius in het huidige Litouwen, die door de Gestapo voor een 'zuivering' naar het

⁹² Andrzej Zbikowski, 'Pogroms and Massacres during the Summer of 1941 in the Lomza and Bialystok District', in Beate Kosmala en Georgi Verbeeck (Eds.) *Facing the Catastrophe. Jews and Non-Jews in Europe during World War II* (Oxford-New York 2011) 13-40; zie voor een ander beeld van alledaagse Pools-Joodse relaties voor, in en na de Oorlog, Rosa Lehman, *Symbiosis and Ambivalence: Poles and Jews in a small Galician Town*, Berghahn Books, Oxford-New York 2001).

⁹³ Vgl. Waldemar Lotnik en Julian Preece, *Nine Lives. Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands* (London 1999).

stadje Oszmiana of Asmiany in het huidige Wit-Rusland werd gezonden. De Joodse leiders van de operatie pochten na afloop dat zij in plaats van de 1500 bevolen doden er 'slechts' 400 hadden omgelegd, en ze dus 1100 mensen hadden gespaard! De agenten die de petten van de Litouwse fascistische executiepelotons droegen, zij het met een klein maar beslissend verschil: een speldje in de vorm van een davidsster, voelden zich vereerd dat zij voor dit werk waren 'uitverkoren'. Zij meenden zich onmisbaar te hebben gemaakt, alvorens door mannen met dezelfde petten als ziek vee te worden afgeschoten.⁹⁴ In het zogenaamde *Jäger Rapport* van de kommandant van Einsatzkommando 3 staan de samen met de Litouwse partizanen van 4 juli tot 25 november 1941 in de forten en het getto van Kaunas en elders verrichte executies van in totaal 137.346 Joden opgesomd.⁹⁵ Daarnaast zijn vanaf juli 1941 tot augustus 1944 door Litouwse en Duitse SS troepen van Einsatzgruppe 9 nog eens 72.000 Joden, 20.000 Polen en 8.000 Russen vermoord in de ronde kuilen van het vandaag de dag vrijwel vergeten Bloedbad van Peneriai (Ponary).⁹⁶

Zoals nu wel duidelijk is geworden, is er naast het ontbreken van iconische namen en literair vormgegeven herinneringen nog een tweede reden waarom de verhalen uit het Oosten pas

⁹⁴ Vladimir Poroedominski, 'Over de aantekeningen van Grigori Szur', in Grigori Zur, *De Joden van Wilno. Een kroniek 1941-1944*, vertaald uit het Russisch door Jacqueline Godfried (Amsterdam 1997) 18-20.

⁹⁵ 'The so-called Jäger Report', Klee, Dressen, Riess, *'Good Old Days'*, 46-58; Wolfram Wette, *Karl Jäger. Mörder der litauischen Juden* (Frankfurt a/M. 2011); Kurt Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*. (Frankfurt/Main: 1996).

⁹⁶ Saulius Suziedėlis, 'The Burden of 1941', en Solomonas Atamukas, 'The Hard Long Road toward the Truth', *Lituanus* 47 (2001) 4, spec.issue, ed. M. Grazina Slavėnas; Timothy Snyder, 'Neglecting the Lithuanian Holocaust', NYR 25-7-2011.

zo laat tot het Holocaustvertoog zijn doorgedrongen. Anders dan in het Westen, waar Auschwitz staat voor de Jodenmoord en voornamelijk over een teveel aan *getuigenissen* wordt geklaagd⁹⁷, lijkt hier eerder sprake van een teveel aan *gebeurtenissen*. Vaak gaat het ook om excessen en catastrofes als Babi Jar, die – anders dan Katyn – de huidige regeringen en bevolkingen heel onwelkom zijn. Er zijn, met andere woorden, te veel pijnlijke plekken, en te veel ‘onterfde’ bevolkingsgroepen met te veel tegenstrijdige herinneringen aan volksverhuizingen en onderlinge conflicten, uit te veel betwiste gebieden die onder wisselende namen tot verschillende rijken en landen met verschuivende grenzen behoorden.

Niet alleen had het West-Europese paradigma van de natiestaat geen enkele betekenis in deze oostelijke grenslanden, anders dan in het Westen is bovendien de revisionistische ontkenning van de Holocaust populair in dit deel van Europa. Op zoek naar hun verloren identiteit zuiveren nationalisten het verleden nog steeds van ongewenste calamiteiten. Zo stelde Elie Wiesel na de val van het communisme in Roemenië in 1989 met verbijstering vast dat er weer vrijuit werd geciteerd uit de antisemitische laster van de jaren dertig en veertig, terwijl de fascistische dictator Ion Antonescu plechtig door de Senaat werd herdacht als ‘held van het vaderland’. Antonescu was verantwoordelijk geweest voor de moord op 250.000 Joden tijdens de ‘stille Holocaust’ in Transnistrië op de grens van Roemenië en Oekraïne in het huidige Moldavië. Tijdens Wiesels toespraak twee jaar later bij de eerste herdenking van het Bloedbad van Iasi van juni 1941 stond een keurige dame op in het publiek en

⁹⁷ Vgl. Andreas Huyssen, *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia* (New York 1995) 255.

schreeuwde: 'Het is een leugen! De Joden zijn hier niet gedood. We mogen niet toestaan dat de Roemenen in hun eigen land door *vreemdelingen* worden beschuldigd.' Wiesel, voor wie het niet weet, is geboren in het huidige Roemenië, in Sighet op de grens van Hongarije en Oekraïne, en Auschwitz-overlevende.⁹⁸

Fascistische helden zijn zelfs populair bij nieuwe democraten. Zo verleende de prowesterse leider van de Oranjerevolutie Viktor Joesjtsjenko nog bij zijn aftreden als president van de Oekraïne in 2010 de titel van nationale held aan de anticomunist Stepan Bandera, die in 1944 West-Oekraïne met Duitse steun van Polen en Joden had gezuiverd.⁹⁹ Ook rond monumenten en in de musea woedt deze herinneringsoorlog. Zo is de Warschau Getto Opstand van januari-mei 1943 in het Israëliische Yad Mordechai Kibboets Museum gemusealiseerd vanuit het teleologische perspectief van de Joodse herrijzenis met de vestiging van de staat Israël. In Polen zelf concurreert deze *mythos* van de verloren Joodse opstand echter met die van de Opstand van Warschau van 1944 die centraal staat in het nieuwe Warschau Rising Museum, waarin over het getto met geen woord wordt gesproken. De herinnering van de Poolse opstand tegen de Nazi's, die volgens vele Polen door de Russen is verraden, draait dan

⁹⁸ Elie Wiesel, 'Foreword', in I.C. Butnaru, *The silent Holocaust. Romania and its Jews* (New York-Westport-London 1992) xii, en tevens Butnaru's voorwoord, xxi. Enige jaren geleden zijn op aanwijzingen van omwonenden de eerste massagraven in de bossen rond Iasi blootgelegd. Zie voor de buiten de Nazi's om door Roemenen, etnische Duitsers en Oekraïense nationalisteng uitgevoerde stille Holocaust, Dennis Deletant, 'Transnistria and the Romanian Solution to the Jewish Problem', in Brandon & Lower, *Shoah in Ukraine*, 156-89.

⁹⁹ Timothy Snyder, 'A Fascist Hero in Democratic Kiev', NYR 24-4-2010. Bandera, die al in 1959 in opdracht van de KGB in West-Duitsland was vermoord, verloor na protest van de opperrabbijn en de Poolse regering zijn heldenstatus weer onder Joetsjenko's pro-Russische opvolger Janoekovytsj.

ook niet om de Holocaust maar om het 'recht op een eigen herinnering'. De Russische bezetting wordt tegenwoordig in de nabijheid herdacht met het 'Monument voor hen die vielen en naar het Oosten zijn gedeporteerd' (2005).¹⁰⁰

Ook in de Baltische staten wordt naast – en regelmatig tegenover – het dominante Holocaust paradigma de lang onderdrukte geschiedenis van het traumatisch verleden van de Sovjet onderdrukking gesteld.¹⁰¹ Deze mentale 'dekolonisatie' heeft in Oost-Europa de gebruikelijke westerse periodisering geheel op zijn kop gezet, want de totalitaire terreur die in het Westen eindigt met Jalta zou zich hier tot aan de Val van de Muur hebben voortgezet. Dat de bevrijders van Auschwitz in de nieuwe, postcommunisme lidstaten van de Europese Unie juist voor bezetters worden gehouden, wordt als het ware 'state of the art' uitgedragen in nieuwe nationale musea als het Genocide Museum in Vilnius, het Museum van de Bezetting in Riga, het Huis van Terreur in Budapest, en het Herinneringscentrum van de Slachtoffers van het Communisme in Sighet, Roemenië. De eeuw van de kampen is er volgens dit nieuwe bezettingsparadigma vanuit een herkenbaar, postmodern slachtofferperspectief met een nadruk op terreur, trauma en getuigenissen vormgegeven als een decennialange, anticom-

¹⁰⁰ Grzegorz Jasinski and Pavel Ukielski, *Guidebook to the Warsaw Rising Museum* (Warsaw 2007). Ido de Haan signaleert eveneens een onbeschaamde annexatie van de beeldtaal van de Holocaust met het monument voor de Goelag gedeporteerden, dat hem doet denken aan Ralph Prins Westerborkmonument; 'Herinneringsoorlog', *Krisis*, nr. 77 (1999/2000) 88-91.

¹⁰¹ Vgl. Maria Mälksoo, 'The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe', *European Journal of International Relations*, 15 (2009) 4, 653-680, Rob van der Laarse, 'The Archaeology of Memory. Holocaust dissonances in East and West', in Dirk Callebaut e.a., Ed., *Heritage Reinvents Europe* (Brussel, in press).

munistische onafhankelijkheidsstrijd. Met deze therapeutische herinneringspolitiek wordt de samenleving grondig gezuiverd van het 'vreemde' communisme, terwijl tegelijkertijd de eigen collaboratie met het Europese nazisme en de Holocaust vrijwel onbesproken blijft.¹⁰²

¹⁰² Vgl. Valters Nollendorf (Ed.) 1940-1991 *Latvia under the Rule of the Soviet Union and National Socialist Germany. Museum of the Occupation of Latvia* (Riga 2008); A.C. Wight and J.J. Lennon, 'Selective interpretation and eclectic human heritage in Lithuania', *Tourism Management* 28 (2007) 519-29; Jukka Rislakki, *The Case for Latvia. Disinformation Campaigns against a small Nation* (Amsterdam-New York 2008), en Lene Otto, 'Post-Communist Museums: Terrorscares and Traumascares', in Esben Kjeldbaek, Ed., *The Power of the Object. Museums and World War II* (Edinburgh 2010) 324-61, en voor het eerdere échec van het 'patriotisch socialisme', Martin Mevius, *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941-1953* (Oxford 2005) en de herontdekking van Midden-Europa: Carlos Reijnen, 'De grenzen van het woord: over tijdschriften, dissidenten en de Europese culturele ruimte', *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 30 (2011) 70-84.

Museum van de Bezetting van Letland 1940-1991. Foto's Rob van der Laarse, 2010

Een virtueel model van het Getto van Warschau in Yad Mordechai Museum, Israel.
Foto's Rina Castelnuevo, The New York Times (foto boven), David Gary, Haaretz 2011 (foto linksonder) en Rinat Harash, Reuter (foto rechtsonder)

Toekomst van de herinnering

Het 'Nooit meer Auschwitz!' of 'Never Again!' fungeert al sinds de Oorlog als een permanente waarschuwing tegen racisme, massamoord, etnische terreur en andere 'misdaden tegen de menselijkheid'. De vraag waar wij nu voor staan is die van de *toekomst* van dit Holocaust paradigma. Dat is geen gemakkelijk vraagstuk, want nu 'Auschwitz' van een historische categorie een morele imperatief is geworden, representeert het een breed scala aan opvattingen en praktijken die steeds moeilijker onder één noemer zijn te brengen. Naast een narratieve metafoor voor oorlogstrauma en slachtofferschap staat Auschwitz model voor de wereldwijde vermarkting van de Holocaust. Gefabriceerde kampverhalen zijn sinds 'the decade of testimonies' na 1989 bestsellers geworden, en na het verdwijnen van de ooggetuigen zullen fictie en erfgoedsites een steeds belangrijker bron voor een 'beleving' van de oorlog worden.

'Virtual Jewishness' noemt Ruth Ellen Gruber dit verschijnsel dat de afgelopen decennia in de vorm van klezmerbands en Joodse *bookshops* een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de toeristische herleving van de Joodse cultuur in Europa's gewonde 'steden zonder Joden'.¹⁰³ Het is deze vermarkting van het traumatisch verleden, die in Jáchym Topols roman *De werkplaats van de duivel* (2009) ironisch op de hak wordt genomen wanneer de verteller door een verontwaardigd meisje in een bozig betoog wordt uitgenodigd om toeristen naar Minsk te lokken, waar de duivel zijn werkplaats had: 'Ze zeggen dat al

¹⁰³ Ruth Ellen Gruber, *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europa* (Berkeley-Los Angeles-London 2002), en vergelijk Rob van der Laarse, Ed., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005).

die vernietigingskampen in Polen waren. Gelul! Alle reisbureaus gaan alleen maar naar Auschwitz! Maar dat moet veranderen. Hier in Wit-Rusland waren kampen zoals nog nooit vertoond'.¹⁰⁴

De Auschwitznorm heeft ons blind gemaakt voor de duizenden andere kampen en getto's, en voor de miljoenen burgers vermoord in de kogel-holocaust. Al deze *terrascapes* met hun 'shattered sites' en vergeten verhalen zullen de komende jaren door mediaproducties en herinneringsoorlogen als *traumascapes* in de herinnering worden teruggeroepen.¹⁰⁵ *Memory events* als de strijd om Katyn of de Bronzen Soldaat zijn dan ook niet eenmalig, zoals historische gebeurtenissen, maar repeterend als een televisiesoap. Ze worden geregisseerd, zoals Alexander Etkind opmerkt, door auteurs 'who lead the production of these collective events in the same way as film directors make their films.'¹⁰⁶

Dit is wat mij betreft veel meer dan een academische kwestie. Europa's politieke eenwording van de afgelopen decennia is in belangrijke mate gefundeerd op de illusie van een samenbindend, getraumatiseerd verleden. Maar het enige wat ons bindt is een herinneringskloof. Na oorlogs Europa ligt bezaaid met *betwist* erfgoed, waarvan niet valt te verwachten dat het door 'dark tourism' minder pijnlijk zal worden. Terwijl mondiaal de nazistische vernietiging van de Joden als een niet te bevatten kwaad buiten de geschiedenis is geplaatst, ligt voor veel Britten, Fransen

¹⁰⁴ Jáchym Topol, *De werkplaats van de duivel*, vertaald uit het Tsjechisch door Edgar de Bruin (Amsterdam 2009).

¹⁰⁵ Karen Till, 'Wounded Cities: Memory-work and a Place-Based Ethics of Care', *Political Geography* 31 (2012) 1, 3-14.

¹⁰⁶ Alexander Etkind, 'Mapping Memory Events in the East European Space', *East European Memory Studies* 1 (2010) 4-5.

en Belgen het meest traumatisch verleden nog steeds begraven in de loopgraven bij Verdun, aan de Somme en de IJzer, herdenkt Rusland nog even heroïsch als onder Stalin de miljoenen slachtoffers van de Grote Vaderlandse Oorlog, is in Wit-Rusland het eerste erkende NKVD massagraf Koeropaty bij Minsk al weer vernietigd door de aanleg van een ringweg dwars over de herdenkingsplaats, terwijl in het herenigd Duitsland steeds meer aandacht wordt gevraagd voor het 'eigen' slachtoffer-schap en oorlogslijden.¹⁰⁷

Het verst verwijderd van het Holocaust paradigma, maar naar vorm daaraan juist zeer verwant, is misschien wel het Oost-Europese bezettingsparadigma, dat nauwelijks ruimte laat voor een verwerking van de moord op de Oost-Europese Joden die zo nauw met de nazistische oorlog tegen het communisme was verbonden. Toch vraagt de Frans-Poolse politicoloog Aleksander Smolars om meer ruimte binnen het Europese geheugen voor 'Oostelijk Midden Europa'.¹⁰⁸ Men kan dit zien als een excuus voor nationalisme, maar ik vat het op als een oproep tot een transnationale herinneringspolitiek die *voorbij* Auschwitz durft te denken.¹⁰⁹ Natuurlijk zullen we dan niet mogen vergeten dat Auschwitz nog steeds Oświęcim is, om de

¹⁰⁷ Vgl. Bill Niven, Ed., *Germans as Victims. Remembering the Past in Contemporary Germany* (Hampshire-New York 2006); Svenja Goltermann, *Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg* (München 2009); Jorg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg, 1940-1945* (Berlin 2002), en vergelijk Koos Bosma, *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen* (Amsterdam 2006).

¹⁰⁸ Aleksander Smolar, 'Het geheugen van West-Europa mag niet domineren', *NRC Handelsblad*, 15/16 augustus 2009. Zie voorts Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945* (New York 2005) met de epiloog 'From the House of the Dead. An Essay on Modern European Memory', 803-34.

¹⁰⁹ Rob van der Laarse, 'Beyond Auschwitz: From Holocaust to Occupation Paradigm', in Marc Silberman and Florence Vatan, Eds. *After the Violence: Memory* (forthcoming).

dubbeltitel van het prachtige fotodocument van Hans Citroen en Barbara Starzynska te parafraseren; een gelaagde en betwiste plek waar de Poolse en Joodse, de communistische en katholieke, de Oost- en de West-Europese ervaringswerelden over elkaar heen schuren.¹¹⁰ Daarnaast staat 'Auschwitz' echter voor heel de Europese erfenis van de eeuw van de kampen, uit de brokstukken waarvan wij in deze complexe tijd van mondialisering en de terugkeer van het eigene¹¹¹, een nieuwe toekomst moeten fabriceren. Dit verplicht ons tot een grotere belangstelling voor waarheidsvinding en authenticiteit om te voorkomen dat onze herinneringen worden verpulverd tot Holocaust fictie. Maar dit vraagt ook om een kritische doordenking van de onderlinge samenhang van Europa's vele catastrofes uit 'de eeuw van uitersten'.¹¹²

Laat Auschwitz dan geen *nulpunt* maar een *eindpunt* zijn – het einde van dat even verleidelijke als verschrikkelijke verlangen naar zuiverheid. In plaats van een uitroepteken plaats ik daarom achter 'Nooit meer Auschwitz' een krachtig vraagteken. Want over welk Auschwitz hebben we het eigenlijk in het licht van de vele verdrongen, pijnlijke geschiedenissen die met hun verborgen, tegenstrijdige betekenissen overal in Europa de kop opsteken als voer voor toeristen en nationalisten?

¹¹⁰ Hans Citroen en Barbara Starzynska, *Auschwitz-Oświęcim* (Rotterdam 2011); vergelijk ook Aleida Assmann, 'Europe: A Community of Memory?', *GHI Bulletin* 40 (2007) 11-25; Siobhan Kattago, 'Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History. Memory, Pluralism and Europe after 1989', *European Journal of Social Theory* 12 (2009) 3, 375-95.

¹¹¹ Zie Rob van der Laarse, 'De terugkeer van het eigene', *Boekman* 88 (2011), themanummer *Volkscultuur*, 88-95.

¹¹² Eric Hobsbawm, *Age of Extremes. The short twentieth century 1914-1991* (London 1994), en vergelijk Benoît Challand, '1989, Contested Memories and the Shifting Cognitive Maps of Europe', *European Journal of Social Theory* 12 (2009) 3, 397-408.

ROB VAN DER LAARSE is sinds 2010 hoogleraar op de leerstoel Erfgoed van de Oorlog aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, die is ingesteld namens Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Hij is eveneens verbonden aan de afdeling cultuur- en erfgoedstudies van de Universiteit van Amsterdam.

Van der Laarse is co-leider van verschillende grote onderzoeksprojecten, zoals *Dynamiek van de herinnering* (NWO), *Terrorspaces. Transnational Memory in Postwar Europe* (NOW/NIAS) en *Landscapes of War, Trauma and Occupation* (AHRC/NOW) samen met Cambridge University, en van de onderzoeksgroepen 'Heritage and Memory of Conflict' bij het interfacultaire onderzoeksinstituut CLUE aan de VU en bij de faculteit Geesteswetenschappen van de UvA. Ook gaf hij leiding aan het Westerbork Archaeological Research Project op Westerbork, en is hij als promotor bij het onderzoek naar de kampen en ander oorlogserfgoed betrokken. Van der Laarse's onderzoek beslaat een ruim terrein van de vroegmoderne Europese elitecultuur tot de culturele wortels en de naoorlogse herinnering van de Holocaust.

Hij publiceerde onder meer *Bevoogding en Bevinding* (UvA), zijn proefschrift dat in 1990 werd bekroond met een Praemium Erasmianum onderzoeksprijs, *De hang naar zuiverheid: de moderne cultuur van Europa* (co-editor, 1998), *A Nation of Notables. Class, Religion and Politics* (1999), 'Masking the Other: Max Nordau's Representation of Jewishness', *Historical Reflections* (1999), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, musealisering en identiteit* (2005), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (co-editor met Frank van Vree, 2009), en *De Oorlog als beleving. Over de musealisering en encensering van Holocaust-erfgoed* (2011).

Voor meer informatie, zie zijn UvA homepages:
<http://home.medewerker.uva.nl/r.vanderlaarse/>

COLOFON

Uitgave Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Fotografie Bob Bronshoff (portretfoto Rob van der Laarse),

Maria Heikens (foto's omslag en schutbladen - Auschwitz, 2009)

Vormgeving Maria Heikens

Druk Reinier van der Kooij

© 2013 Rob van der Laarse / Herinneringscentrum Kamp Westerbork

ISBN 978 90 8975 171 3

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.

Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

www.kampwesterbork.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

HERINNERINGSCENTRUM
KAMP WESTERBORK

